

pológiai távlatai – méghozzá olyan textuális szempontokkal kapcsolatban, amelyek *olvasásra* tartanak igényt. Ez az olvasat nem kérdőjelezheti meg eredendően Sebald szövegének közlésigényét, és az értelmezést – referenciális vagy akár egyes, megkérdőjelezhető morálökónómiai mozzanatokra történő utalásokkal – nem egyszerűsítheti le igaz és hamis alternatívájára. A „pusztítás természettörténetének” (Sebald) fő politikai dilemmája minden kritikai olvasat ellenére sem feltétlenül zárható ki, vagy legalábbis nyitva kell maradnia ennek a lehetőségnek, ugyanis a légiháború (és a fortiori a történelem) naturalizálása azzal a veszéllyel fenyeget, hogy végeredményben az egész háborút (és ezáltal mindenekelőtt a háborút kirobantó provokációt a náci Németország részéről) mint természeti jelenséget ábrázolja és ezáltal volta-képpen legitimálja. Szó sem lehet arról, hogy Sebaldnak tulajdonítsunk egy ilyesfajta intenciót, a probléma mégis kétségkívül fennáll. Ennek ellenére Sebald szövege rendelkezik a belátás egy bizonyos igényével, amelyet érdemes figyelemmel kísérnünk. Főleg, hogy úgy tűnik, a légiháború képei a kollektív tudatalattiban továbbra is jelen vannak (bizonyosan nem függetlenül a 2001. szeptember 11-ei terrortámadásoktól), amint az például az *Avatar* c. filmben is látható volt. (Általában mellőzik az „írók és a légiháború” körüli vitákban, hogy más művészeti ágakat és médiumokat is bevonjanak a tanúságtétel körébe, miközben Bernd Alois Zimmermann *Sinfonie in einem Satz* című, 1947 és 1951 között keletkezett műve a légiháború zenei tanúságtételének markáns példája, amely ugyanakkor szimptomatikus recepciót mondhatott magáénak.) A „természettörténet” ez esetben leginkább mindenfajta „történetfilozófia” lehetetlenségének indexeként fogható fel.³ A természettörténet emb-lémája mindenekelőtt azonban azt jelöli, hogyan szolgáltatódnak ki a történelem „humán” aspektusai a technika nem-antropomorf vonásainak és a modern háborúk mintegy természettörténeti következményeinek. Ez egyrészt a prominens értelemben vett „kivétellel”, vagyis a háborúval, másrészt az elszenvedés egyfajta magatehetetlenségével áll kapcsolatban, amely a tanú szerepének egyik alapvető strukturális mozzanata: a passzivitás.

A *Luftkrieg und Literatur* ugyanis radikális kérdéseket vet fel a történeti tanúságtétel lehetőségeit illetően – méghozzá nyilvánosság és lappangás vagy latencia (titok) összefüggései felől, amelyek köztes terében helyezkedik el mindenfajta tanúság. Ezeket a kérdéseket a szöveg történeti háttérrel érintő esetleges vakfoltjai, aránytalanságai vagy akár bizonyos önellentmondásai sem feltétlenül hatástalanítják. Előfordulhat ugyanis, hogy a kérdések e szintje nem maradéktalanul kapcsolható vissza a referenciális történeti kontextusra. Éppannyira problematikus persze ezt a szintet mint egyfajta *jelöltet* elválasztani a történeti *referenciától*, még akkor is, ha ez egy kritikai eljárást (úgy

3 „Az antropológia mai fordulata”, állapítja meg Odo Marquard 1973-ban, a következőt állítja: „a történelem olyannyira kilátástalannak tűnik, hogy csak a radikális nem-történelem, a természet mint megbízható és legalábbis használható vonatkoztatási pont marad; így aztán a filozófiai antropológia és nevének jelenbeli konjunktúrája mindenekelőtt a történelemben és filozófiájában vetett hit válságának kifejeződése.” *Schwierigkeiten mit der Geschichtsphilosophie*, Frankfurt am Main, 1973, 135. Amint arról alább még szó esik, Adorno a „természettörténet ideáját” már a második világháború előtt dialektikusabban próbálta meg megragadni, mint Marquard kompenzáció-elmélete.

is mint megkülönböztetést) léptet életbe. Ez az elválasztás vagy megkülönböztetés szükséges ahhoz, hogy egy kritikai olvasatot hajthassunk végre,⁴ ugyanakkor nem vethetjük el annak lehetőségét sem, hogy végül nem járunk teljes sikerrel (ahogy a kritika sem mentes egy bizonyos politikai indextől, amennyiben Sebaldot mentegeti, ahogy ő maga is akarva-akaratlanul a légi-háborút természeti jelenségként legitimálja).

Féltreéve ezt a nehézséget, az alábbi dolgozat első tézise a testimoniálisra mint az esszé alapproblémájára vonatkozik: a *Luftkrieg und Literatur* nem egyszerűen egy történeti eseményt, sokkal inkább az esemény tanúságának hiányát vagy lappangását, vagyis egy igen hangsúlyos utólagosságot (vagy akár „post-histoire”-t) tanúsít⁵ (amely lappangás nem csupán pszichológiai, hanem interszubjektív, politikai jelleggel is bír).⁶ A szöveg nem egyszerűen, sőt, nem elsősorban a légi-háború traumájára irányul, sokkal inkább a (megfelelő) tanúsítás hiányára (amivel a szöveg a „ki tanúsítja a tanút?”, a tanúságtétel aporetikájának semmiképp sem másodlagos, komplex dimenziójába lép). Ez az elfojtás által meghatározott lappangás – amelynek Sebald az ilyenként szándékolt tudósításokban is nyomára bukkan – mintha maga is az eseményhez tartozna, méghozzá úgy, hogy azt részben Sebald leltárretorikája is elfedi. (Ezen a ponton arra fut ki az elemzése, hogy az említett elfojtás egyszerre megy végbe a szövegekben és recepciójukban, az utóbbi esetben azonban feltűnőbb – manifesztebb? – módon.) Az esemény emlékezetét hovatovább a lappangás hatványozza, nemhogy gyengítené azt. A tanú ugyanis Sebaldnál ezen, a nyilvánosság előtt elfojtott lappangás által mintegy önéletrajzilag trau-

4 Vö. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Tetten érhetetlen szavak: Nyelv és történelem Paul de Mannál*, Budapest: Ráció Kiadó, 2007, 251.

5 Vö. Cathy Caruth magyarázatát: „The experience of trauma, the fact of latency, would thus seem to consist, not in the forgetting of a reality that can hence never be fully known, but in an inherent latency within the experience itself. The historical power of the trauma is not just that the experience is repeated after its forgetting, but that it is only in and through its inherent forgetting that it is first experienced at all. And it is this inherent latency of the event that paradoxically explains the peculiar, temporal structure, the belatedness, of the Jew’s historical experience...” Cathy CARUTH, *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*, Baltimore/London, 1996, 17.

6 A légi-háború kérdéskörének pszichológiai ill. politikai elfojtásához ld. Wilfried WILMS, *Taboo and Repression in W. G. Sebald’s On the Natural History of Destruction* = *W. G. Sebald – A Critical Companion*, szerk. Jonathan James LONG – Anne WHITEHEAD, University of Washington Press, 2004, 175–189. (Az, hogy egy ilyen, allegorikus értelemben „belsőlegesre” és „külsőlegesre” felosztott történet – amely Wilmsnél „külső” és „belső” dichotómiájából eredeztethető – elmesélhető-e, igencsak kérdéses; ez a tagolás legfeljebb hipotetikus értékkel bírhat. Ez az allegória ugyanis egy olyan történelemfilozófiai alakzat, amellyel szemben Sebald határozottan fellépett.) A „második világháború emlékezeteinek semlegesítéséhez, amely együtt jár a társadalmi vonatkozások hegemóniájával” a háború után, miközben az emlékezetek „hatása” azonban „rejtjelezve” (chiffriert) tovább él, vö. Dan DINER, *Vom Stau der Zeit. Neutralisierung und Latenz zwischen Nachkrieg und Achtundsechzig = Latenz: Blinde Passagiere in den Geisteswissenschaften*, szerk. Hans Ulrich GUMBRECHT – Florian KLINGER, Göttingen, 2011, 165–172.

matizálódik.⁷ Vagyis a katasztrófa részben maga a felejtés (vagy elfojtás), amelyet mintegy fel kellene tartani. A szöveg ugyanakkor felfedez ebben a traumatizáló lappangásban – ez a dolgozat második tézise – egy textuális dimenziót, amely a tanúság lényegi létmódját jelzi (összefüggésben egy sajtósági történelemfelfogással).

Mindezt bemutatandó Sebald esszéje a tanúság lehetőségeinek, lehetlenségének nyelvi feltételeit elemzi egy sor szerzőt és szövegeiket vizsgálva. Ez már önmagában is arra utal, hogy a szerző célja nem az, hogy referenciális hivatkozást adjon meg a tanúságtétel vélt teloszaként, sokkal inkább a nyelvi dimenzióban vizsgálódik. Ezeket az elemzéseket a későbbiekben kísérem meg részletesen bemutatni, most azonban az a megállapítás is elegendő, hogy a probléma ilyenén áthelyezése már eleve minden ressentiment-hez kötődő politikai gesztust maga mögött hagy. Sebaldot sokkal inkább a tanúság diszkurzív és nyelvi-textuális önprezentációja érdekli (és mindebben a természettörténet részben elfojtott lappangása);⁸ a második világháború utáni németiséget tehát nem egyszerűen az elfojtásra való hajlama miatt kárhoztatja. Éppenséggel ezen a ponton válik a konstelláció túlon túl összetetté ahhoz, hogy bizonyos gesztusokkal reagáljunk rá.

Sebald alapján véve a történelemmel, a traumával és a katasztrófával szembeni *védekező* vagy *immunizáló stratégiákat* vizsgálja, úgy egyéni, mint kollektív értelemben. Ennek az ellenállásnak majdhogynem szinkron variánsa a „balvégzet” kvázi-történefilozófiai gondolatalakzata, amely szerint többen a „roppant tűzvészeket” „jogos büntetésként, vagy akár megtorlás aktusaként értették, amellyel szemben nem volt helye perlekedésnek” (21.). Itt a természettörténet transzcenden(táli)s szintre emelkedik, így kompenzálódva és ezáltal legitimálódva (amiképpen a pusztítás „a sikeres újjáépítés első lépcső-

7 Nem vehető biztosra, hogy a bejáratott traumaelmélet terminológiája itt valóban releváns. A trauma pszichoanalitikus fogalmának kétségességéhez ld. Andreas HUYSSSEN, *On Rewritings and New Beginnings: W. G. Sebald and the Literature about the Luftkrieg* = Uő, *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory*, Stanford, 2003, 175–176. Vö. továbbá Mark Ilseman állításával, aki szerint Austerlitz melankóliája a „jelenkori katasztrófa lappangásának” tudatával függ össze, következésképp kevésbé egy trauma eredménye, legalábbis abban az értelemben, hogy az „emlékezés, az ismétlés és feldolgozás” folyamatai által nem orvosolható. (*Melancholy, Natural History, and the Image of Exile in W.G. Sebald's Austerlitz* = *W. G. Sebald. History – Memory – Trauma*, szerk. S. D. DENHAM – M. R. McCULLOH, Berlin, 2006, 308.)

8 Jelzésértékű, hogy Sebald esszéjének ezt a központi kérdését egyes tanulmányokban megfontolás tárgyává sem teszik, így pl. Susanne VEES-GULANI, *The Experience of Destruction: W.G. Sebald, the Airwar, and Literature* = *W. G. Sebald. History – Memory – Trauma*, 335–349. Ez azonban nem tartja vissza a szerzőt attól, hogy így zárja dolgozatát: „Sebald's personal quest [...] remains necessarily a disappointing one.” Az írás azonban nem tárgyalja az esszé központi problémáit, fő érdemét a deiktikus hivatkozásban éri tetten: „*Luftkrieg und Literatur* is an important text, calling attention to the bombings and their often neglected psychological effects on the people who went through them and on the immediate postwar generation.” Utolsó mondatával azonban voltaképpen megvonja Sebald tanúságának jogát, amennyiben megkérdőjelezi az idiomatikus, önéletrajzi testimonialitását.

fokának” tűnik, 14.). Sebald még Nossacknál is felleli ezt az általánosító, apokaliptikus modalitást (a tanúsított univerzalizálását mint elfojtást). Egy további, más jellegű védekező reflex az „önanesztézia döbbenetes képessége” (19.), amely minden bizonnyal a pusztító háborúra vonatkozó hallgatás társadalmi szerződését is lehetővé tette („egy hallgatólagosan elfogadott és mindenki számára ugyanannyira érvényes megállapodás”, 17.). Ez a defenzív habitus azonban már a mentális, vagy akár a fiziológiai észlelés szintjén jelen van, voltaképpen akaratlanul, a történetek súlyossága és példátlansága következtében: „Az átélt sokk hatására az emlékezőképesség minden bizonnyal részben felfüggesztődött vagy kompenzatorikusan, önkényes mintákat követve működött” (31).⁹ Ez utóbbi reflexek többé-kevésbé a fenséges tapasztalást írják le, mint a traumatizáció okát és hatását. Trauma és a fenséges korrelál tehát, és a szükség kikényszerítette védekező reflexek ezt a traumatikus tapasztalatot mindig „önkéntes mintákba” fordítják, amelyek ugyan elfedik a tapasztalatot, ugyanakkor mégis a megtapasztalt nyomai is egyben. Sebaldot azonban határozottan nem a katasztrófa esztétizálása érdekli – még akkor sem, ha az erre vonatkozó kísértést nem zárja ki –, hanem bizonyos irodalmi kódok határai, egy „minden művészi képzeletet felülmúló tapasztalat”,¹⁰ amely az emberi észlelés apparátusát benjaminí értelemben sokk-élményekkel fenyegeti.¹¹ A szövegben példák találhatóak a katasztrófális események vizuális és akusztikus vonatkozásaira, azokra a szenzorikus effektusokra – úgy is mint a trauma érzéktanára –, amelyek a fenséges egyes jellegzetességeit mutatják.¹² Az „önanesztézia” is a fenséges azon effektusára utalhat, amelyet Kant „akadály”-ként, „affektusnélküliség”-ként („Apatheia, Phlegma in significatione bono”)¹³ ír le. A traumatikus fenséges deszubjektívizációhoz vezet.

Ez a fenséges Adorno második világháború után keletkezett feljegyzéseiben a sokk mechanikus következményeiként bukkan elő, egy olyan szintagmatikus, ugyanakkor diszkontinuus sorozatként, amely az eseményszerűt ill. annak „epikus elem” jegyében fogant elbeszélhetőségét, és ezáltal az így

9 Vö. Alexander Kluge *Der Luftangriff auf Halberstadt* c. szövegének fontos passzusát (idézet egy brit katonával folytatott fiktív interjúból): „A szívben és a fejben nyilván nincs semmi [...]. Mert azok, akiket leromboltak, nem gondolnak és nem éreznek semmit.” Alexander KLUGE, *Chronik der Gefühle II*, Frankfurt a. M., 2000, 65–66.

10 Vö. W. G. SEBALD, *Zwischen Geschichte und Naturgeschichte: Über die literarische Beschreibung totaler Zerstörung* (1982) = Uő, *Campo Santo*, München/Wien, 2003, 80.

11 Vö. Sebald beszélgetését Volker Hagével ld. *Zeugen der Zerstörung: Die Literaten und der Luftkrieg. Essays und Gespräche*, Frankfurt a. M., 2003, 265, 277. Sebald itt az „emberi érzékkaparátus”-ról beszél (Kluge légiháború-szövege kapcsán).

12 Akusztikus vonatkozás: „ahogy a léghullámok orkánerejűekké váltak és zúgtak, mint hatalmas orgonák, amelyek összes regiszterét egyszerre szólaltatták meg.” (34.) Majd a hang hiánya, a csend (idézet Kluge *Der Luftangriff auf Halberstadt*-jából): „Feltűnő a csend, amely a romokat lengi be.” (73.) Optikai jelenség (idézet egy hamburgi lakos Sebaldnak küldött leveléből): „Néztem a színek szimfóniáját, amely lassan megváltozott. Később sem láttam soha, festők művein sem, ilyen telt, világító színeket.” (92.).

13 Immanuel KANT, *Az ítélőerő kritikája*, ford. Papp Zoltán, Szeged: Ictus, 1997, 194.

értett tanúságtételt lehetetlenné teszi. A következő rész a *Minima Moralia*-ból a *Luftkrieg und Literatur* infratextusa lehet, amennyiben a tanúságtétel már Benjaminsnál felvetett problematikáját a modern hadviselés kapcsán összevonja a technikai-ipari szemponttal:

„Távol a tüztől. – A légitámadásokról szóló híradásokból ritkán hiányoznak a cégek nevei, amelyek a repülőgépeket gyártották: Focke-Wulffról, Heinkelről, Lancasterről van szó ott, ahol korábban nehézlovasokat, ulánusokat és huszárokat emlegettek. Az élet reprodukciójának, uralásának és elpusztításának mechanizmusa egy és ugyanaz, és ennek megfelelően olvad össze ipar, állam és a reklámok [...]. A városok elpusztítása során minden méltató említés segít a cégnek, hogy beépüljön a köztudatba, és így a legzsírosabb megbízásokat kapja majd az újjáépítéskor.

Csakúgy, mint a harmincéves, ez a háború is, amelynek a kezdetére senki sem fog emlékezni, amikor véget ér, diszkontinuus, üres szünetek által tagolt hadjáratokra hullik szét, a lengyelre, a norvégra, a franciára, az oroszra, a tunéziaira, az invázióra. Ez a ritmus, a lökésszerű akció és a geográfiailag elérhető ellenség hiánya okozta nyugalmi állapot váltakozása maga is hordoz valamit abból a mechanikusságból, amely az egyes hadieszközök jellegét is adja [...]. Ez a mechanikus ritmus határozza meg teljes mértékben a háborúhoz való emberi hozzáállást [...] egészen az élményvilág legtitkosabb sejtjeiig. A test anyagcsatára való alkalmatlansága már az előző alkalommal lehetetlenné tette a valódi tapasztalatot. Senki nem beszélhette volna el úgy ezt a háborút, ahogy Napóleon tüzérparancsnok csatáit elbeszélték. A hosszú intervallum a háborús emlékezések és a békekötés között korántsem esetleges: tanúsítja az emlékezet fáradságos rekonstrukcióját, amelyhez minden efféle könyvben valami tehetetlen és talmi társul, függetlenül attól, hogy az emlékezők mely rettenetes eseményeken mentek keresztül. A Második Háború viszont már éppolyan hozzáférhetetlen a tapasztalat számára, ahogy egy üzemben lévő gépnek sincs köze az emberi test mozdulataihoz, amelyek csupán a betegség állapotában hasonlítanak rá. Amilyen kevésbé hordozza magában a háború a folytonosságot, a történetet, az »epikus« mozzanatot, ellenben amennyire minden szakaszban újrakezdődik, annyira kevésbé fog egy állandó, tudattalanul megőrzött emlékképet hátrahagyni. Mindenhol, minden robbanással átszakad az ingervédelem, amely oltalma alatt a tapasztalat, a jótékony feledés és a jótékony emlékezés tartama képződik. Az élet sokkhatások időtlen sorozatává változott, amelyek között hasadékok, megbénult köztes terek tátongnak.”¹⁴

A modern háború valószerűtlen, hozzáférhetetlen realitásával kapcsolatban Adorno az antropológiai diszpozíció alapvető korlátait és fenyegetettségét említi, illetve elismeri ezek meghaladhatatlanságát. Mindenekelőtt az nyugtalanítja, hogy maga az észlelés változik meg, amely nemcsak elválik az események ritmusától, de alá is rendelődik annak és kioltja vagy elfelejti, lappangóvá teszi a tapasztalat egységét. Saját ritmusa az eseményt magát oltja ki vagy felejt el, mondhatni, egy temporális ökonómiát mint a tapasztalat lehető-

14 Theodor W. ADORNO, *Minima Moralia* = Uő, *Gesammelte Schriften* 4., Frankfurt a.M., 1980, 59–60. Különös figyelmet érdemel a „tehetetlen” („ájult”, „ohnmächtig”) kifejezés.

ségfeltételét („a jótékony feledés és a jótékony emlékezés tartama”), amely tapasztalat maga is az „állandó és a tudattalanban megőrzött emlékképen” alapul. Ez a kép mint az emlékezet hordozója és ugyanakkor ezen időbeli ökonómia produktuma lenne voltaképpen maga az immunizáló ingervédelem, amelyet azonban megtör egyfajta gépies szinkopálás, egy ismétlésként ható („minden szakaszban újrakezdődő”) experimentális diszkontinuitás felejtésindexe. Ez az index Adorno számára a tanúság lehetetlensége, amely legalábbis részben megmagyarázná a tanúságok Sebald által is kifogásolt késlekedését (évekkel, évtizedekkel a háború után). Világossá válik továbbá, hogy „tapasztalat” mint olyan nem létezik, csak „az emlékezet fáradságos rekonstrukciója” során beszélhetünk róla, ha egyáltalán. Nincs olyan tapasztalat, amelyet egy adott későbbi időpontban az emlékezetbe idézhetnénk, hanem már eleve az emlékezet utólagos; vagy még inkább: a túlélés, az utóélet perspektívájából beszélhetünk „tapasztalatokról”, amely perspektívából nem „az” esemény vagy az elmúlt „mint olyan”, hanem dialektikus képek mint nyomok másolatai merülnek fel. Ez esély és egyben fenyegetés a tanúságtétel számára. A tanúságok kellős közepén ugyanis egy hiány vagy üresség tátong, amennyiben egy csupán utólagosan artikulált tapasztalat, a tapasztalat szupplementuma felől tanúskodnak egy lappangásról vagy latenciáról. A tanúskodás ezen metalepszisében a tanúság egyfajta rejtjellé (chiffre) válik.

Milyen viszonyban áll mindazonáltal maga a nyelvhasználat a tanúság e lehetetlenségével? Ez ugyanis Sebald egyik fő gondja. A „tapasztalatot” ugyanis előzetesen és az utólagosságban (a kvázi-politikai szinten) is a nyelv fedi, vagy akár lehetetleníti el. Sebald kritikai megfigyelései és megfontolásai alapján ezt a nyelvi kihívást a legtöbb tanúságtétel (amelyekből szerinte igen kevés van) végül is elvéti vagy elfedi (méghozzá a hagyományos szemtanúi beszámolóktól egészen a választékos prózaművekig). Fő kifogása ezekkel szemben a már említett – tudatos vagy öntudatlan – védekező stratégia. A „stratégia” szó ugyanakkor túlságosan az intencionalitáshoz kötődik, legalábbis ha annak törvényeként itt inkább a normát, a normalitást jelölik meg, amely egy „mindig ugyanúgy”-ot sugall, vagyis tulajdonképpen naturalizálja magát, a referencia és a jelölt kapcsolatát mint olyat normatív módon újra előállítja (mint a Sebald által idézett *képalírás* a „mi pompás természeti tájunkról”, amely „érintetlen és virágzó most és mindörökké”, 77.). E norma(litás) funkciója így a felejtés mint elfojtás, ahol a felejtést a nyelvi működés maga aktiválja, amely lehetetlenné teszi a tanúságot azáltal, hogy a tanúsítottat mint olyat elfedi. A „sztereotíp fordulatok”, vagyis a nyelvi konvenciók „funkciója” ennek megfelelően az, hogy „a felfogóképességet meghaladó élményeket elfedjék és semlegesítsék”; a „normál nyelv e szemléletmódost sérülésmentes továbbműködése” pedig jelentősen akadályozza a szemtanúi beszámoló „hitelességét” (32.). Itt nincs különbség „pszichológia” és „politika” között, a nyelv mindkettő lehetetlenségéért felel; a társadalmi használat során az immunizáció egyfajta grammatikája (a viktimizációtól a vigasztaló formuláig) alakul ki a nyelvben. A nyelv státusza ennek megfelelően a természettörténet és a politika között ingadozik. Adorno szellemében azt is mondhatnánk, hogy a sztereotípiák erejét úgy hatványozzák az általuk elfedett események (azáltal, hogy ez az erő mintegy kivédi az eseményeket), hogy beindítanak, meghatároznak egy grammatikát, amely ugyanakkor immunizál is az említett mechanikus ritmussal vagy az experimentális szinkópával szemben. Itt nem tudunk

megállapítani egyértelmű kauzális viszonyt.¹⁵ Fontosabbnak tűnik utalni a különbségre, vagy akár törésre az eseményszerű kivétel és a nyelvi fordítás grammatikája között, mely differencia a (nem-)tapasztalat – a „megbénult köztes terek” – lappangására utal.¹⁶

Így lesz maga a nyelv végül a tanúságtétel akadálya, nem egyszerűen az (empirikus) referenciák szándékoltt elfojtása. Az ezen referenciákra irányuló esetekben sem biztosított a sikeres tanúság, ha a nyelv nem nőtt fel a tanúságtétel kihívásaihoz. Ezért nem biztos, hogy találóak azok az állítólagos példák, amelyek Sebald tézisével szemben a „törmelékirodalom” („Trümmerliteratur”, a lebombázott városokról szóló irodalom) számasságát hivatottak bizonyítani,¹⁷ ez a tézis ugyanis leginkább a szövegek e testimoniális funkciójára vonatkozik, amely a nyelvi szinten mint a jelölő és jelölt, grammatika és referencia közötti törésnek igazságos módon megfelelelhetne.

Az események – Sebald szerint végső soron hiányzó – tanúságának kapcsán, amely az antropológiai határokat olvashatatlaná teszi, felmerül a kérdés, mely funkció hárul egyáltalán az irodalomra. – Előbb azonban egy megjegyzés az ún. „törmelékirodalom” mint irodalom elképzelhető motivációit illetően. A törmelékkel, a romokkal való foglalkozásnak van ugyanis egy metapoétikai dimenziója, ilyen jellegű érdeklődés idézi elő: az a felejtés tartja ígézetében, amely a maradék módozataként a referencia hiányát jelenti és felbontja jelölő és jelölt kapcsolatát. Ez az irodalom esélye, pontosabban: egyfelől a (Roman Jakobson-i értelemben vett) poétikai funkció többértelműsége, másfelől a kísértés, hogy a törmeléket esztétizáló manírral romokká, a romokat pedig fenségessé monumentalizálja és így mintegy a háború teljességgel

15 Ld. Reinhart Koselleck egy kérdését: „Vajon elsődlegesen a háborús események és ezek strukturái változtatták-e meg az előzetesen adott tudatot – vagy inkább a felsorolt áthagyományozott tudati formák azok, amelyek meghatározták a háborús tapasztalatokat azok sajátlagosságában?” (*Erinnerungsschleusen und Erfahrungsschichten: Der Einfluß der beiden Weltkriege auf das soziale Bewußtsein = Uő, Zeitschichten: Studien zur Historik*, Frankfurt a.M., 2000, 271.) Ezek a tudati formák nyelvileg is meghatározottak: „A mindenkori beszélt nyelv, vagy a mindenkori beszélt nyelvváltozat a meglévő nyelvi képek, metaforák, toposzok, fogalmak, szövegesítés, általában az artikulációs képesség, a kimondás képessége alapján szűri ki a tapasztalati lehetőségeket, amelyek a tudatot egyszerre határozzák meg és határolják. Vannak olyan kollektív nyelvi minták, amelyeket a háborús tapasztalatok megváltoztatnak, de teljes egészében mégsem törnek át.” *Uo.*, 267.

16 Vö. még egyszer Koselleck: „Az új nyelvi tartalmak, amelyeket a háború eredményez: ideológiák, sztereotípiák, jelszavak elfedik vagy elfojtják a háború eredeti tapasztalati tartalmát. Ehhez jönnek még azok a tapasztalatok, amelyeket az emberek a háború során gyűjtöttek anélkül, hogy ezeket képesek lennének nyelvileg kifejezni. Továbbélnek a beállítódásokban, a magatartásformákban, anélkül, hogy a mindenkori tudatnak számot kellene adnia, vagy képes lenne számot adni minderről.” *Uo.*, 273.

17 Már-már önkéntelen komédiába fordul az, hogy egyes kritikusok milyen ügybuzgalommal és fölényességgel oktatják ki Sebaldot, hogy bizony több irodalmi tanúság létezik a légiháborúról, mint ahogy ő azt vélelmezte. Lehetséges, hogy Sebald szövege nélkül eszükbe sem jutott volna, hogy erre vonatkozó katalógusokat állítsanak össze (és egyes, mégoly színtelen „tudósításokat” ássanak elő a feledés homályából). Mindezzel persze csak Sebald téziseinek érvényességét támasztják alá.

nem-antropomorf világát esztétikai eszközökkel humanizálja.¹⁸ A légiháború nem-reprezentálható valóságának tekintetében minden ábrázolásra irányuló próbálkozás a tudósítást szükségszerűen a néző, a megfigyelő vagy akár a voyeur helyzetébe kényszeríti. Ezért aztán például Sebald reprezentációs logikájának filmszerűvé tétele¹⁹ egyfelől meggyőző, másfelől azonban túlságosan a tekintet felszín-szerkezetének közelében marad. A „szinoptikus tekintet” Sebaldnál ezzel szemben nem csupán egy kombinatorikus és eljárás-technikai (ebben az értelemben Presner szerint is modernista) tekintet diszpozitívumát, hanem ezen túl a tekintet szupplementaritását, idézetszerűségét is jelzi. Csak ennek tudatában vehetjük szemügyre azt a textuális perspektívát, amely a felszín-struktúrában észleli azt az ismételhetőséget, amely a tanúságtétel esélye lehet. Ez a dolgozat a tanúság e dimenziójára kérdez rá.

Térjünk vissza azonban Sebald implicit kérdéséhez: Mit vagy kiért, továbbá ki helyett tanúsít az irodalom? A kérdés megválaszolását természetesen el kell halasztanunk, amennyiben a kérdés mintha már eleve feltételezné a tanúságtétel sikerességét. Sebald szövegében azonban, pusztán formálogikai alapon úgy tűnhet, hogy a kritikai felvetés kontextualizálása azzal a következménnyel jár, hogy az irodalomnak a testimoniális funkciójában az embertelent, az emberfelettit kell megkockáztatnia,²⁰ már ha egy olyan kivételes jelenségre irányul, amely kezdetektől fogva az antropológiai képességek és diszpozíciók, illetve nyelvi és kulturális konvenciók végességét, elpusztíthatóságát mutatja. Ha nem is mennénk ilyen messzire, mégis úgy tűnik, hogy az irodalom a lehetetlenre irányul, a lehetetlent kell megkísérelnie (a funkciója tehát végeredményben nem kulturális eredetű, hiszen túllép az emberi bizonyos kulturális, politikai-szociális és jogi konvencióin (is), vagy legalábbis ezekre reflektál). Még hozzá nyelvi invencióként,²¹ amelyben a jelölő és jelölt, grammatika és referencia kapcsolata, amelyre a norma épül, felfüggesztődik. E felejtésben kísért az anómia, a kivételes állapot,²² következésképpen szinte kényszerítő

18 Ezt a veszélyt említi Sebald is: „esztétikai vagy pszeudoesztétikai effektusok kovácsolása egy elpusztított világ törmelékeiből olyan eljárás, amellyel az irodalom saját jogcíméről mond le” (*Luftkrieg und Literatur*, 59.)

19 Vö. Todd Samuel PRESNER, „What a Synoptic and Artificial View Reveals”: *Extreme History and the Modernism of W. G. Sebalds Realism*, *Criticism* 46 (2004), 341–360.

20 Vö. Celan híres soraival: „es sind / noch Lieder zu singen jenseits / der Menschen.“ [Marno János fordításában: „adódik / dalolnivaló még az / emberen túl.”, *Paul Celan versei*, szerk. MARKÓJA Csilla, Budapest, 1996, 145.) A „grauschwarze Ödnis” (Marno fordításában „hamufekete pusztá”) a vers felütésében kapcsolható a légiháború-témához.

21 Invenció és lehetetlen összefüggéseiről vö. Jacques DERRIDA, *Psyché: Invention de l'autre*. Paris, 1987.

22 Sebald Ledigről: „A tudottan erőltetett, iszony és undor előidézésére irányuló kompromisszumnélkülisége ismételten az anarchia szellemét idézte meg a gazdasági csoda már útjára indult korszakában, a totális rend összeomlásával fenyegető általános disszolúciótól, az ember elvadulásától és bestializálódásától, a törvénynélküliségtől és az irreverzibilis romlástól való félelemét.” (*Luftkrieg und Literatur*, 102.). A „kivételes állapot” témájának jelentőségvesztéséről a nyugatnémet államelméletben vö. Christoph MÖLLERS, *Der vermisste Leviathan: Staatstheorie in der Bundesrepublik*, Frankfurt a. M., 2008, 42.

erejű az a logikai kapcsolat, hogy a légiháború tanúsítását éppen az irodalomtól várják el, ugyanakkor éppen az irodalommal szemben tanúsítanak ellenállást ezzel kapcsolatban.²³ Hiszen az irodalom ebből a felejtésből él, ám annak ígéretéből is, hogy mindezt esztétikailag kompenzálni tudja (a törmelék fenséges romokká képes alakítani).

Mindenekelőtt azonban a tanúság kvázi-önéletrajzi létmódjára kell utalnunk. Derrida ezt a következőképpen járja körül: „Minden önéletrajz tanúságként mutatkozik: azt mondom, azt írom, ami én vagyok, amit megélek, látok, érzek, hallok, érintek, gondolok. Megfordítva minden tanúság önéletrajzi igazságként mutatkozik: igazságot ígerek arra vonatkoztatva, amit én, én magam észleltem, láttam, hallottam, éreztem, átéltem, gondoltam stb.”²⁴ A *Luftkrieg und Literatur* beszélő szubjektuma a történeti eseményekben való részvételét ebben az értelemben performatív módon, másodlagos tanúskodásként jeleníti meg, amely mintegy a generációkon átívelő összefüggéseken²⁵ is túl végeredményben az olvasó *hitére* apellál (nem csupán szuverén ítéletére). Az, ahogy Sebald saját magát a katasztrófa nyomai által megbélyegzettnek érzi, nem magyarázható minden további nélkül a kollektivitás terminusaival, mivel ezek a nyomok ez esetben a tanú szingularitásával vannak összefüggésben. Jóllehet a tanúságtétele a referenciális alapvonatkozás felől tekintve nem valódi (Sebald nem élhette át a bombázásokat, 1944-ben született), ez mégsem vesz el semmit közlésigénye inzisztenciájából (hitelesség és referencialitás nem ok-okozatilag, nem lineárisan függnek össze): „Mindazonáltal a mai napig úgy érzem, ha fényképeket vagy dokumentumfilmeket nézek a háborúról, mintha, úgymond, onnan származnék, és onnan, ezekről az általam nem átélt szörnyűségekről egy árnyék vetülne rám, amely alól sohasem fogok teljes mértékben megszabadulni.” (77-78.)²⁶ Mindennek természetesen némileg magas lóról lehet csoportpszichológiai magyarázatot adni vagy akár Sebald tévedésének betudni, illetve ignorálni (ahogy az a szakirodalomban többször is megtörtént),²⁷ ez a szöveghely mindazonáltal a tanúság önéletrajzi aspek-

23 Vö. Hage: „Régen és most is inkább a recepció, mint a produkció [...] hiánya”, *Zeugen der Zerstörung*, 119.

24 Jacques DERRIDA, *L'animal que donc je suis*, Paris, 2006, 110.

25 A traumaelmélet ezen alakzatát többször említik Sebald kapcsán, ld. pl. HUYSSSEN, *On Rewritings and New Beginnings: W. G. Sebald and the Literature about the Luftkrieg*, 151, 156. és Julia HELL, *The Angel's Enigmatic Eyes, or The Gothic Beauty of Catastrophic History in W. G. Sebalds „Air War and Literature”*, *Criticism* 46 [2004], 379.

26 Feltűnő egyébként, hogy az önéletrajzi-testimoniális beszédhelyzet e központi mondata mennyire jellemzi Sebald elbeszélésmódjának duktusát a fikciós szövegekben is (legkidolgozottabban az *Austerlitz*-ben). Tanúság és fikció e kereszteződése egy további, intertextuális szinten arra mutat rá, milyen kevésbé tehető függővé a tanúságtétel egy állítólagos, korábban már ismert referenciától.

27 Hell például ellentmondást vagy inkonzisztenciát lát Sebaldnál, amennyiben szerrinte a szöveg két ellentétes vágyimpulzusnak kíván megfelelni, egyfelől egy reprezentációs igénynek („realizmus”), másfelől az újra átélés kívánalmának (imagináció), vö. *The Angel's Enigmatic Eyes*. 373–374. Ez valójában azonban minden tanúság kettős aspektusa, mint egyszerre önéletrajzi és személytelen, diszkurzív és performatív nyelvi tevékenység. Hell persze később megállapítja, hogy túl ezen a látszólagos apórián az affektív (az angyal „rettenettől merev” tekintetében) kerül

tusát *közlésigényként* adja meg. Itt tehát az esemény virtuális nyoma a szubjektumban képezi a vita tárgyát, amely nyom szingularitásként a nyilvánosan elfojtott lappangásra mutat. Ezt a nyomot egyszerre fedi el és mutatja meg egy hiány, egy hallgatás („... azzal az érzéssel nőttem fel, hogy valamit elhallgatnak előlem...”),²⁸ majd pedig két képmező kereszteződése egy dialektikus képben: „Ha elolvasom ezt a mondatot [arról a vigaszról, amelyet a „mi pompás hazai tájaink”-nak kellene nyújtania a „törmeléktengerekkel” szemben], összemósódnak a szemeim előtt a mezei utak, folyópartok és hegyi tisztások képei a pusztítás képeivel, és perverz módon ez utóbbiak azok, és nem a kisgyermekkorai, teljességgel irreálissá váló idillek, amelyek valami hazaszeretethez hasonló érzést előhívják bennem...” (78.). E képkonstelláció szerkezete mintha egy fordított déjã vu lenne, amely egy „nem megélt tapasztalat”²⁹ indexe, egy olyan képé, amelyet (azaz a referenciáját) – módosítva Benjamin egy megfogalmazását – sohasem láttak azelőtt, mielőtt emlékeztek rá.³⁰ Itt az empirikus, a „saját” önéletrajzi vonás kioltódik, elfelejtődik (a „kisgyermekkorai idillek” „teljességgel irreálissá” válnak) és idegen képi nyomok íródnak be a saját emlékezetbe. Ez a „nem-tapasztalat” tehát kiasztikus módon kapcsolódik a saját múlt általi önaffekció elfeledéséhez (ahogy az ikonikus szinten éppen az állítólag ép vidék pusztulását látjuk). Az „árnyék” ugyanis a szubjektum fotografikus létmódját, azaz testamentaritását jelöli. Egyszóval: a tanú kísértetté válik, avagy a szubjektum kísértetként lesz tanúvá (ez a kísértetiesség a szingularitás és személytelenség kereszteződését nevezi meg), vagyis így nyeri el testimoniális identitását. Méghozzá a pusztító rombolás kísértetként, amely egyszerre utal a pusztításra és bizonyos értelemben a pusztítás hagyja hátra. A pusztítás lappangássá válik a fénykép szupplementáris módozatában, mely elrejtettség a nyelv számára sem maradéktalanul érhető el.³¹ A tanúságtétel szempontjából ez a következőt jelenti: a „nem-tapasztalat” latenciáját éppen a

Sebaldnál a középpontba (*Uo.*, 375.). Ez egy személytelen affektus (feltehetően nem felcserélhető a két vélelmezett „vággyal”) és a tanúság beszédhelyzetére történő kivetítés egy kognitívan, sőt intencionálisan nem uralható közlésigényt jelöl. (Presner vitatja a prezencia vágyát, amelyet Hell Sebaldnak tulajdonít, vö. *“What a Synoptic and Artificial View Reveals”,* 352–355., és megállapítja, miután Sebald retorikájában „a kind of cinematic logic”-ot vél felfedezni: „Sebald has created a modernist representation of the firebombing Hamburg that no eyewitness or subject could have ever had.”, *Uo.*, 356.)

28 Itt még egyszer Koselleck már idézett mondatai (15. lábjegyzet): „Ehhez jönnek még azok a tapasztalatok, amelyeket az emberek a háború során gyűjtöttek anélkül, hogy ezeket képesek lennének nyelvileg kifejezni. Továbbélnék a beállítódásokban, a magatartásformákban, anélkül, hogy a mindenkori tudatnak számot kellene adnia, vagy képes lenne számot adni minderről.”

29 A fogalom Derridától származik („l’expérience inéprouvée”): Jacques DERRIDA, *Demeure*, Paris, 1998, 101. Vö. Veas-Gulani megfogalmazásával: „identification with an experience one never had”. *W. G. Sebald, the Airwar, and Literature*, 343.

30 Vö. Walter BENJAMIN, *Gesammelte Schriften II.3.*, Frankfurt a. M., 1974, 1064. (Benjaminnál Proustról van szó.)

31 Vö. Carolin DUTTLINGER, *Traumatic Photographs: Remembrance and the Technical Media in W. G. Sebald’s Austerlitz = W. G. Sebald – A Critical Companion*, 155–171., a fotográfia freudi értelemben úgy is feltűnik, „as a substitute for experiences that are inaccessible to conscious memory”, *Uo.*, 161.

tanú kvázi-önéletrajzi nyoma jelzi, amely nyom ugyanakkor lappang (mivel távollét, hallgatás és a „pusztítás képei” vésték be). A tanúság végeredményben erről a latenciáról tesz tanúságot.

Ez a „másodlagos tanúságtétel” nem valami származtatott dolog, sokkal inkább alapjaiban kapcsolódik össze a tanúság struktúrájában rejlő *iterabilitással*.³² A tanúság következőképpen már eleve másodlagos, már az „első” végbemenetele pillanatában. Tévedés lenne a tanúság történelemmel való összefüggéseit a generációk egymáshoz képesti viszonyaként értelmezni, azaz minden további nélkül különbséget tenni elsődleges és másodlagos, pszichológia és politika, belső és külső között,³³ hiszen a megismételhetősége által a tanúság eleve textuális időben áll. A tanút, vagy még inkább testi-moniális gyakorlatát már kezdettől fogva átítatja a „saját” tanúságának ezen iterabilitása, amelyen keresztül a fent említett kvázi-önéletrajzi nyom beleíródik. Ez a tanú strukturális túlélésének módozata, pontosabban a tanúságé mint testamentumé,³⁴ amely a jövőből történik (és olyan empirikus megkülönböztetésekkel, mint „elsődleges” és „másodlagos”, élet és halál stb. csak félreérthető). Akár azt is mondhatjuk, hogy a tanú a tanúságát szintén a potenciális iterabilitás felől kapja (mint egy diktátumot), adományként, ahol az „első” tanúskodás már eleve egy ismétlést, és ezáltal az iterabilitás „katasztrófáját” jelenti, amelyben a tanú szükségképpen egy önimmunizáló mozgásba bonyolódik.³⁵ A széleskörű ellenállás Sebald tanúságával szemben feltehetően ugyanennek az iterabilitásnak szól (mindenekelőtt akkor, amikor kimondatlanul „feleslegesnek” vagy redundánsnak könyvelik el, utalva az állítólagos tanúságokra), nem pedig a történeti traumának, mint referenciának. Ugyanez az ellenállás vonatkozik azonban a testi-moniális döntésre, hogy kell-e vagy akar-e valaki tanúságot tenni, amely döntés egy kivételes állapotot tesz manifesztté, amelyben bizonyos politikai, társadalmi és nyelvi normák és konvenciók érvénytelenné válnak. Az iterabilitást, mint a tanúság nyilvánosságának alapozzatát keresztezi a kivétel latenciája, annak történelemelméleti és antropológiai implikációival egyetemben.

32 Vö. ehhez Derrida: „Amikor arra kötelezem magam, hogy az igazat mondom, arra is kötelezem magam, hogy ugyanazt egy pillanattal később, két pillanattal később, másnap és, bizonyos értelemben az örökkévalóságig megismétlem. Ez az ismétlés azonban kiszakítja a pillanatot saját magából. Következőképp a pillanatot egy pillanat alatt, *magában a pillanatban* hasítja fel, pusztítja el az, amit ugyanakkor ő maga tett lehetővé – a tanúság.” *Demeure*, 37.

33 Vö. pl. a „secondary trauma of the secondary generation” említését Huyssennél (156.). Sebald ezzel szemben éppen a szemtanú és a szemtanú nyelvének elsődlegességét vitatja. Továbbá éppen őt a tanúságtétel latenciája traumatizálta, ha egyáltalán, nem pedig egy átörökölt trauma.

34 Ehhez ld. *A Szaturnusz gyűrűi*-ből a következő idézetet: „A katonai és politikai színpontok eme színpompás leírásai az egyik szerencsétlenségből a másikba vaktában támolygó történelemnek mondhatni tetőpontjai az emlékezés munkájának összvonatkozásában. A krónikás, aki jelen volt, és aki még egyszer felidézi, amit látott, szinte öncsonkítással felérve írja tapasztalatait önnön testére. E felirat által a ránk mért sorscsapások példamutató mártírjává válva már életében abban a sírban fekszik, amit visszaemlékező műve feltár.” W. G. SEBALD, *A Szaturnusz gyűrűi*, ford. Blaschik Éva, Budapest, 2011, 297–298.

35 Vö. Jacques DERRIDA, *The Beast and the Sovereign II*, Chicago/London, 2011, 75.

A tanú ezen „másodlagos” afficiálása és a vele összefüggő önéletrajzi nyom hangsúlyozása alapvető jelentőséggel bír Sebald számára. Aki ebben egy realizmusra törekvő, indulatmentes tekintetet vagy éppenséggel egy „re-enactment” színrevitelét véli felfedezni, téved. Eltekintve attól, hogy ez utóbbiak az írásművészetére sem igazán jellemzőek,³⁶ a személytelen, távolságtartó elbeszélés mód sokkal inkább Alexander Kluge szövegére illik, akit Sebald méltat, ugyanakkor meg is halad (erről később). A passzív angyal („a történelem angyala” Benjaminnál, melyet Sebald idéz) affektív tekintete, mint arról korábban szó esett, sokkal közelebb áll a tanú perspektívájához, ezt azonban semmiképp sem szabad összetéveszteni egy „desire for presence”-szel,³⁷ már csak abból az egyszerű okból kifolyólag sem (és nem kell ravasz dekonstrukciónak lenni ahhoz, hogy ezt – a szó szoros értelmében – belássuk), hogy az angyal a múlt törmelékeitől való állandó *távolodásban* ragadható meg (amely távolodás a *felejtés* ikonikus korrelátuma). Benjamin történelemről alkotott fogalma nem felcserélhető a jelenlét bármiféle felfogásával. Ugyanakkor persze az angyal a törmelék képeire koncentrálnak, azok (vagyis *nem* a vélt referenciájuk) ragadják meg őt, tehát két ellentétes irányú, nem totalizálható mozgásba vonódik bele.³⁸

Itt tűnik fel a „határ” kettős jelentése a szóhasználat szintjén: „Victor Klemperer naplóbejegyzése Drezda pusztulásáról a nyelvi konvenciók által *meghúzott határok* között marad” (uo., kiem. L. Cs.). Előfordulhat ugyanis, hogy ezek a határok az esemény előtt nem voltak ismertek, hanem inkább az esemény által íródtak be, következésképpen csak az utólagosságon keresztül

36 Hell például kétségbe vonja Sebald erősen textuális írásmódját és úgy véli, a borzalmas jelenetek vizuális rétegeibe való alámerülés foglalkoztatja, például a következő helyet idézve: „... hús és csont, valóságos testhalmok megfőve a zubogó vízben, amely a feldöntött üstökből ömlik alá [...], hogy aztán többfős családok maradványait egyetlen ruháskosárban szállíthatták el.” (36.) Ez a szöveg azonban egy módosított idézet Kluge *Luftangriff auf Halberstadt*-jából, amelyet Hell nem (és egyébként Presner sem) említ („Schrader asszony legalább itt rendet akart tenni, a megfőtt és [...] nem összefüggő testrészeket a mosókonyhában a mosóüstbe tette.” *Der Luftangriff auf Halberstadt*, 29.). Vö. Huyssen megállapításával (akivel Hell különben egyetért): „Sebald’s essay is not just an analysis of those earlier writer’s work but a hidden rewriting of both Nossack’s and Kluge’s texts” (*On Rewritings and New Beginnings: W. G. Sebald and the Literature about the Luftkrieg*, 149.). Huyssen továbbá egy „reinscription” of the trauma by means of quotation“-ról beszél (uo., 156.).

37 HELL, *The Angel’s Enigmatic Eyes*, 392. Hell terjedelmes tanulmányában folyamatosan Sebald állítólagos fixációival, a romokkal és a pusztítás képeivel, a traumával foglalkozik, anélkül, hogy Sebald írásmódját és a szemtanúi tudósítások nyelvi alakzataira és egyes írókollégák műveire vonatkozó kritikáját behatóan elemezné. Ezért az angyal tekintetének affektusos jellegére vonatkozó, önmagában helyes meglátásával sem tud végeredményben sokat kezdeni, Sebaldot egyfajta neoromantikusként tartja (uo., 379–380). Ezt a logikát követve vajon magát Benjaminget is az állítólagos halál iránt elkötelezett német hagyományba (Heidegger, Rilke vagy akár a náci) kellene sorolnunk?

38 Vö. Sebald egy megfogalmazásával a „posthistoire képe” kapcsán: „És nem tudhatni pontosan, hogy melyik irányba ránt az áramlat, vissza a múltba, vagy bele a jövőbe.” HAGE, *Zeugen der Zerstörung*, 278.

tapasztalhatóak meg. Egy „kiegészítés” perspektívájából, mely kiegészítés olyasvalamit jelent, „amit egy szinoptikus, mesterséges tekintetben nyílik meg” (33.). Egy mediatizált vagy akár szupplementarizált (önnönmagában egy hiányt rejtő), azaz: egy dialektikus kép (syn-opsis) konstellációját megképző tekintetben. Ez a tekintet tehát nem csupán technomediális értelemben van felszerelve, de maga az általa befogott látvány, és így a tekintet is, a (dialektikus) kép jelene is magában hordozza az (allegorikus) másolat vagy idézet aspektusát.³⁹ A tanúságtétel eszerint éppen annyira vonatkozik a jelenre is, mint a múlt egy bizonyos szeletére. Ezáltal többféle idő keresztezi egymást, például a képé és a szövegé, az intertextusoké stb.⁴⁰ Erről később még szó esik, mivel alapvetően meghatározza az esszé textuális jellegét. Megemlítendő továbbá, hogy a „határ” korábban konstatált megkettőződése a tanúság szintjén is felbukkan: az *Előzetes megjegyzések*-ben a „katasztrófa” „nyomai” a beszélő szubjektum „emlékezetében” „maradnak meg” (5.), két oldallal később az *Előzetes megjegyzések* végén pedig a programmatikus célt egy tranzitív fordulat fogalmazza meg: „...azt, amit láttak, feljegyezni és az emlékezetünkben elraktározni” (7.). A „nyomokat” egyszer a katasztrófa (a traumatizáló fenséges) hagyja hátra és rögzíti, aztán viszont a tanúságnak, a tanúságoknak maguknak kell az emlékezetbe beírniuk. Az ottlét és az ismétlés voltaképpen egy kiazmust alkot. Egy lehetséges aggodalommal szemben ez az iteratív konstelláció, a tanúságtétel „dējà vu”-je nem ellentmondás, hanem magában az esemény szerkezetében gyökerezik, amennyiben az esemény egy nyomot hoz létre, vagyis a nyommal korrelatív (de nem identikus) viszonyban gondolható el. Mint ez korábban szóba került, a tanúsított ismétlődése a tanúságtételben, a tanúságtétel által bizonyos értelemben a nyom önéletrajzívá válását jelenti (vö. azzal az „árnyékkal”, amely alól Sebald „sohasem fog teljes mértékben megszabadulni”).

A már említett utólagosság a „természettörténet”-hez való közeledést jelöli, amennyiben az utólagosság maga a történelem hozzáférhetetlenségének egyik indexe. Ez az utólagosság ugyanis a „határ(ok)” differencialitásával áll kapcsolatban, amely különbözőség éppúgy nem látható vagy áttekinthető, amennyiben az esemény teremti meg (hogy az emlékezés vagy elsőként a beíródás formájában, az – ahogy Benjaminnal kapcsolatban láthattuk – nem jelent ellentmondást). Az alábbiak ennek az összefüggésnek az aspektusait és implikációit tárják fel.

1. Az időbeli komplikációkat az esszében és intertextusaiban minden bizonynyal ezen összefonódás eredményezi. Itt lényegében egy történelem előtti és egy események „utáni” idő keresztezi egymást egy virtuális pillanatban. Egyfelől a bombázások az érintetteket egy prehistorikus „fejlődési szintre” vetik vissza

39 Ezt fogalmazza meg bizonyos értelemben Presner (a reprezentáció gondolatától, nem pedig a tanúság problémája felől indulva): „Sebald is not attempting to represent accurately the reality of the past but rather to create a reality effect of the present in all its uncertainty and contingency.” *“What a Synoptic and Artificial View Reveals”*, 350.

40 A „szinoptikus” kifejezés Sebald számára rendelkezik temporális jelentésmozzannal is, az „időben távol eső események emlékezet általi” összeillesztése értelmében. Vö. *Unheimliche Heimat*, 143.

(vö. 43–44.) és ezáltal a tudósítás is mintha egy „történelmi idők előtti szörnyűséges eseményről” szólna (58., idézetek Nossack *Der Untergang*-jából). Másfelől Halberstadt lakóinak Kluge szerint csak „holnapi aggyal” sikerülhetett, hogy „praktikus tennivalókon törjék a fejüket”. Ez a diszjunkció visszautal a sokkra, az esemény mértéktelenségére vagy excesszusára, aminek következtében „a normális idő és ’az idő érzéki feldolgozása’ különválnak” (69.). Vagyis Sebald számára itt is „az idő reális borzalmairól” (56.) van szó, a prehistorikus idő nem a „mitologizálás” szolgálatában áll, amely az elemzésben inkább az események egy „transzreális” területre emelését, szublimációját jelenti (55., utalva Nossack írásmódjára). A „természettörténet” tehát Sebaldnál éppen hogy nem „egy a leírástól önmagát megtagadó nyers formájú valóság” (uo.) történelemfilozófiai álcázására utal, hanem sokkal inkább az emberi vonásaitól megfosztott történelem „reális” meghatározhatatlanságára és materialitására. A tanúságtétel apóriája abban áll ugyanis, hogy a tanú tevékenysége egy olyan tapasztalatra irányul, amely nem vezethető le az eddigi tapasztalatok teréből, vagy legalábbis aszimmetrikus ezzel a térrel,⁴¹ úgymond nem „tanulható” belőle semmi. A norma és kivétel, grammatika és referencia, továbbá pedig jelölt és referencia közötti törés rombolja a tapasztalat mint olyan megragadhatóságát.⁴² E jelöletlen tér a hiányzó „tapasztalat” körül talán maga a túlélés, a tapasztalat időn kívülisége, egyfajta „post-histoire”.⁴³

2. A (nem-)időbeli összefonódás alakzatával analóg módon az esemény által létrejövő liminalitás antropológiai összefüggéseket is jelöl: az esemény elmosza az emberi (egy általánosnak vett emberi természet) lehatárolhatóságát. A határ tehát törésnek bizonyul, amely egyszerre korlátozza a rögzített emberi természet vélt univerzalitását (hogy például az ember a természetéből fakadóan „jó” vagy „rossz”) és felnyitja egy (beláthatatlan) változás differencialitása felé. A határok e feloldása mint egyfajta szuverén potenciál kioltása egyfelől a történelemmel való rendelkezés, a történelem „csinálhatóságának” emberi lehetőségeire,⁴⁴ másfelől a „történelem megértésére”⁴⁵ vonatkozik.

41 Vö. Reinhart KOSELLECK, „*Tapasztalati tér*” és „*várakozási horizont*” – két történelmi kategória = Uő, *Elmúlt jövő: A történelmi idők szemantikája*, ford. Hidas Zoltán, Budapest: Atlantisz, 2003, 401–430.

42 Vö. Nossack erre vonatkozó reflexiójával: *Der Untergang*, Frankfurt am Main, 1962, 28–29.

43 Erre megint Nossack reflektál, ld. például: „Nem volt sok időnk, egyáltalán nem volt már időnk, kiestünk az időből. Minden, amit tettünk, azon nyomban értelmetlenné vált számunkra.” (36.); „Ám minden hallgat, mozdulat és változás nélkül; az idő kivetkőzött magából és örökkévalóvá vált.” (47.); „Jelenné váltunk. Kitöröltük magunkat az időből.” (70.)

44 Vö. KOSELLECK, *Rendelkezésünkre áll-e a történelem?* = Uő, *Elmúlt jövő*, 299–321. Koselleck egyik központi kérdése: „Hol kell megvonni azokat a határokat, amelyeket a helyesen felfogott történelem állít önnön csinálhatósága elé?” Uo., 312.

45 Vö. Hans Robert Jauß utolsó előadását (amely szintén 1997-es, mint Sebald zürichi előadásai a légiháborúról): *Das Verstehen von Geschichte und seine Grenzen* = Uő, *Probleme des Verstehens*, Stuttgart, 1999, 188–210. Egy másik tematikusan rokonítható szöveg szintén ebből az évből Kosellecktől: *Vom Sinn und Unsinn der Geschichte* = Uő, *Vom Sinn und Unsinn der Geschichte*, Frankfurt a. M., 2010, 9–31. Koselleck itt többek között Theodor Lessingre hivatkozik, csakis úgy, mint előadásában Jauß.

Igen összetett kérdés, hogy ezek hogyan függenek össze, egy lehetőség mindenestre abban állhatna, hogy amennyiben a történet a történelem megragadhatóságának határokra szab, ezáltal felsérti az ugyanebből a megragadhatóságból levezetett „emberi” általánosíthatóságát (az általánost). Ez az emberi tehát nem épülhet a történeti eseményekkel való szuverén bánásmód alapjaira. Felfüggesztődik minden olyan önmegértés, amely ebből az általánosításból és az általa legitimált szuverenitásból táplálkozott.⁴⁶ Ezáltal az ember nemcsak empirikus értelemben kerül prehistorikusnak vagy akár animálisnak tűnő körülmények közé,⁴⁷ ezáltal megidézve egy „természettörténetet”. Ugyanakkor a kivételes események a történelemben nehezen választhatók el az emberek, embercsoportok közötti viszonyoktól, hiszen csak így érinthetik a (morális) önértésüket. A prehistorikusra vagy akár természettörténetre való visszacsatlakoztatást ugyan gyakran a változatlan emberi természet (a „természeti állapot”) indikátoraként fogják fel, mégis aláássa a történelem „csinálhatóságának” posztulátumát, amely nyilvánvalóan a szuverén, raciónalis szubjektum koncepciójához kapcsolódik.

A határ tehát nem leválasztható az emberi „természet” differencialitásától, miközben ezt a határt nem tartalmazza az emberi természet, hanem – akár lappangó – események szabják ki (mintegy szakadásként a homogénnek tartott *emberi* természetén és emberi *természetén* belül). Az antropológiai pozíció vagy állapot tehát invariancia és változás, lehatároltság és felnyílás között ingadozik (ebben az értelemben excentrikus, Helmuth Plessner nevezetes fogalmával). A határ következésképpen nem az ember egy norma vagy törvény nyomán szavatolt immanenciáját jelöli, hanem inkább magára a norma határaitra, azaz a kivételre utal és kimozdítja a norma grammatikáját a kivétel elkülönböződése által.

Közelebről nézve így fest ez a kiazmus: Az, amit „történetinek” tartottak az emberben, mintha a természetet indukálná benne (pl. az ájulást, a magatehetetlenséget), ezzel szemben az, amit „természetesnek” érzékelünk (pl. a brutalitás), történeti eseményeknek, pontosabban: történeti folyamatokkal való autonóm szembesülés lehetetlenségének eredményeként vagy effektusaként mutatkozik. (Ez a kiazmus következésképpen aláássa az „ember” fogalmának univerzalizálhatóságát.) Ebben a „konstellációban” – Adorno itt Benjamin fogalmát használja – nem a „lét lehetőségeiről” van szó, hanem „a létezőről mint olyanról, a maga konkrét belső történeti meghatározottságában.”⁴⁸ A „differenciáló eljárás” jellemzi Adorno szerint a „természettörténet ideáját”, ahol „a természet és a történelem mozzanatai nem egymásba olvadnak, hanem egyidejűleg külön is válnak, egymáshoz úgy igazodva, hogy a természetes a tör-

46 KOSELLECK, *Rendelkezésünkre áll-e a történelem?*, 309.

47 Vö. Ulrich kérdésével Robert Musil *A tulajdonságok nélküli ember*-éből: „Miért nem csinálja az ember a történelmet, vagyis miért csak akkor ront aktívan, állat módján a történelemre, ha megsebesült, ha ég mögötte a ház, vagy a híd, egyszerűen: miért, hogy csak végveszélyben kezdünk történelmet csinálni?” (ROBERT MUSIL, *A tulajdonságok nélküli ember*, ford. Tandori Dezső, Budapest, 2013, I/410. (83. fejezet) A szuverén és a bestia tehát a veszély szituációjában mosódnak egybe. (Vö. DERRIDA, *The Beast and the Sovereign I-II*, Chicago/London, 2009–2011.)

48 Theodor W. ADORNO, *Die Idee der Naturgeschichte* = Uő, *Gesammelte Schriften* 1, 354.

ténelem, a történelem pedig, ott, ahol a leginkább történelemszerű, a természetes jelévé válik.⁴⁹ Ez a kiasztikus, pontosabban: allegorikus, rejtjelszerű konstelláció egy eldönthetlenségbe torkollik, amely ikonikus szinten jellegzetesen a „dépà-vu” szerkezetét mutatja⁵⁰ és a prehistória (vagy természettörténet) és az utólagosság (a történés utánja) kereszteződését jelzi. Ez a „dialektikus” összefüggés végeredményben a történelem apóriájának indexe, amennyiben a történelem – antropológiai nézetből – a kísértetszerű létmódjának köszönhetően történetileg nem érthető és magyarázható meg maradéktalanul.⁵¹

Sebald szövegének ide kapcsolódó fontos idézete a következőképpen hangzik: „[...] ez [a pusztítás] nem sokkal inkább a megdönthetetlen példa arra, hogy bizonyos tekintetben a kezeink alatt kialakuló és aztán látszólag váratlanul kitörő katasztrófák valami kísérletféleképpen megelőlegezik azt a pontot, ahol a mi, ahogy oly sokáig gondoltuk, autonóm történetünkben visszacsúszunk a természet történetébe?” (79.) Az erőszak, a pusztítás feltöri az emberi történelem autonómiáját, annak szuverén létmódját mint a humán identitás alapját és végességében, sebezhetőségében hagyja, hogy a természet történetévé váljon. A „kísérlet” e virtualitása – melynek lappangó idejében a (természet)történeti események előlegeződnek meg –, a pusztítás (mint visszatérő) *kísértetiessége* bizonyos értelemben egy jövőbeli traumát időzít a jelenben, azáltal, hogy megelőlegezi az emberi történelem és a természettörténet között húzódó határ eltörlését és az előbbi megismerését vagy tanúsítását lehetetlenné teszi. Következésképpen a „természettörténet” (Naturgeschichte) a tanúságtétel távlatából nem jelent mást, mint a lényegszerűen „emberi” történelem tanúsíthatóságának lehetetlenségét. A történelem illetén fajtája nem igazol vagy eredményez semmiféle emberi normát és természet-történetként megkérdőjelezi ugyanennek az emberinek az alakként felismerhető identitását. A láthatóvá váló, „emberi” történelem a szakadékként feltáru-
ló történést mint a természettörténet latenciáját aktiválja, illetve ebbe vezet el. A „kísérlet” Sebaldnál bármely, szükség-(azaz kivételes-)állapotban történő történelmi cselekvés létmódját jelzi – a légiháború szerinte a szövetségesek számára egyetlen módja volt annak, hogy a háborúba beavatkozzanak. Következésképpen a cselekvés nem lehet egy autonóm történelem alapja, nem helyezheti el önmagát és az állítólagos „emberi” cselekvőket a történelemben, hanem pusztításba torkollik, és mint ennek visszafordíthatatlansága, természettörténetként szilárdul meg, amely ellenáll a megértésnek ill. a magától értetődésnek. Így a természettörténet nem pusztán (nem-)antropológiai állandót (pl. az animalitás jegyében), hanem a történelem által indukált maradékot, inskripciót jelent (melyek be is íródnak az emberibe mint annak másika), inskripciót, mint történelem és természettörténet érintkezését? A kísérlet

49 *Uo.*, 360. Továbbá: „Nemcsak arról van szó, hogy megmutassuk, hogy a történelem során őstörténeti motívumok egyre-másra felbukkannak, hanem arról, hogy az őstörténet maga mint elmúlt magában hordozza a történelem motívumát.” *Uo.*, 359–360. Adorno ezen alaptézisével árnyalható a „sose voltunk modernek” hol vidáman, hol rezignáltan hirdetett felfedezése.

50 *Vö. Uo.*, 364.

51 Részben talán ennek köszönhető az apokaliptikus hangvétel Nossacknál.

pusztításjellege megidézi a természet múlandóságát és utal is rá (lappangás-ként), magának a pusztításnak a (rejt)jelein keresztül. Ebben az értelemben nincs mit tanulnia a melankolikus Sebaldnak a történelemből, azaz például dialektikus úton nem felfogható a történelem, mert az ember és történelme között a kapcsolat megszakadt.⁵²

E problémakör egy további aspektusa mégis egy kifejezetten politikai-antropológiai dimenzióba vezet, nevezetesen a „hatalom” összetett kérdéséhez. Az említett kísérlet ugyanis nem tetszőlegesen kivitelezhető, vagy akár nem is kivitelezhető, hanem az egyetlen lehetőséget jelzi, amely módon be lehet avatkozni a háborúba (24.). Ugyanakkor nem lehet visszacsinálni, a légihabórút nem lehetett leállítani, a bombákkal teli repülőket nem lehetett visszaparancsolni a reptérre. A kísérlet tehát éppannyira kontingens, mint amennyire szükségszerű (ahogy a szövetségesek Hitlerrel szemben egyszerre voltak fölényben és hátrányban), egy igen kényes döntés tehát. Ez a probléma a „modern pusztítófegyverek hatalmának” sajátja, amely – Carl Schmitt szerint, aki bizonyára nem tartozott Sebald kedves szerzői közé⁵³ – „éppannyira meghaladja az emberi individuumok erejét, akik feltalálták és felhasználják ezeket, amennyire a modern gépek és eljárások lehetőségei az emberi izmokat és agyat túlszárnyalják”.⁵⁴ Ez „megnövelte az ember veszélyességét más emberekkel szemben”, hiszen „hatalom és hatalomnélküliség különbsége oly korlátlan mértékben megnőtt, hogy az ember fogalmát egy egészen új kérdésfelvetésbe vonja” (uo., 40-41.). E hatalmi potenciál tekintetében a történelmi cselekedet szükségképp kísérlet, amelyet emberek hajtanak végre embereken,

52 További fontos idézet a *Zwischen Geschichte und Naturgeschichte*-ből, Sebald esszéjének 1982-es előtanulmányából: „Erre a divergenciára [a katasztrófák és ex post feldolgozásuk között], amely persze a »holnap agyaiban« [distanciáló utalás Klugére] sem billen majd helyre, igaz Brecht diktátuma, hogy az ember a katasztrófák által annyit tanul, mint amennyit a kísérleti nyúl a biológiáról, amiből aztán nyilván következik, hogy az emberi autonómia az általa okozott tényleges és potenciális pusztítással szemben nem nagyobb, mint az emlőse a kísérleti ketrecben...” *Campo Santo*, 94.

53 Ugyanakkor Sebald szóhasználata hasonlóságokat mutat Schmitt központi gondolati alakzataival: Sebald nem kevésbé érdekelt a „betörésekben” („Einbrüche”, 103.), amelyek „áttörik” („durchbrechen”, 98.) az immanenciát, ill. a normativitást – Sebaldnál mindenekelőtt a sztereotipizált nyelvet –, mint a *Hamlet oder Hekuba: Der Einbruch der Zeit in das Spiel* (Hamlet vagy Hekuba: Az idő/kor betörése a játékba, Stuttgart, 1956) szerzője.

54 Carl SCHMITT, *Gespräch über die Macht und den Zugang zum Machthaber* (1954), Stuttgart, 2008, 41–42. Tovább: „az emberi kéz, amely az atombombát tartja, és az emberi agy, amelynek idegszállai ennek a kéznek az izmait behálózzák, a döntő pillanatban nem az individuális ember testrésze, mint inkább egy protézis, a technikai és társadalmi apparátus egy része, amely létrehozza és beveti az atombombát” (a továbbiakban az oldalszámok a főszövegi zárójelekben erre a kiadásra vonatkoznak). Vö. ezzel a korábbi hosszabb idézetet Adornótól (*Minima Moralia*): „A Második Háború éppolyan hozzáférhetetlen a tapasztalat számára, ahogy egy üzemben lévő gépnek sincs köze az emberi test mozdulataihoz...” Vö. továbbá Niklas Luhmann javaslatával, miszerint „különböztessük meg a hatalmat a rendszerben és a rendszer hatalmát.” *Macht im System*, Berlin, 2012, 113.

miközben felmerül a kérdés, ki „az ember”, „az, aki létrehozza vagy beveti a modern pusztítófegyvert, vagy az, aki ellen bevetésre kerül?” Következésképp a hatalom eleve megosztja, felhasítja az emberi természetet. A „valódi nehézség”, a „kérdés” Schmitt számára, hogy „ki dönt itt jóról és rosszról”. Ez a döntés ugyanis érintené az „emberi” lényegét is – a fortiori pedig a történelemből való okulás lehetőségeit mint emberi „tulajdonságot”, mint kognitív autonómiát, amely biztosíthatná az ember számára az animálistól, az animális funkcióitól való elkülönülését. Hatalom és emberi természet különválnak, mert egyfelől „hatalom [Macht] és tehetetlenség [Ohnmacht] ma már nem szemtől szembe állnak egymással, nem az egyik ember pillantja meg a másikat” (45.)⁵⁵ – ennek feltehetően a légiháború mint totális háború volt az első történeti paradigmája,⁵⁶ másfelől a hatalom „egy objektív, saját törvényeit követő entitás” a hatalommal rendelkezővel szemben is (43.), éppen ember és technika összemérhetetlensége miatt. Ha tehát „azok az emberek, akik ilyen technikai eszközökkel gyakorolnak hatalmat más emberek felett, és azok, akik ki vannak téve ennek a hatalomnak, immár nem egymás között vannak” (43.), akkor ez egy további, politikai-antropológiai irányból érkező oka lehet az elfojtásnak és a latenciának, a tanúságtétel utólagossága fokának avagy lehetetlenségének. Ebben az atopikus vagy kísérteties hatalmi komplexumban az ellenség alakkal való felruházása – mint a politikai operációs módusza – lehetetlenné válik, és az ember állati vonásokat ölt (akár a „fentről” érkező brutalitásról, akár „lentől”, az űzött vad szerepéről van szó), „lényének természetessége transzparens átadottságában mint önmaga mássága” jelenik meg.⁵⁷ Ebben áll az ember „veszélyessége” másokra és önmagára az ilyen történeti helyzetekben. A lényegi történeti kiazmust Schmitt felfogásában a következő tendencia mutatja: „éppen a kor óta, amelyben a hatalom emberivé válása beteljesülni látszott – a francia forradalom óta –, terjed megállíthatatlanul az a meggyőződés, hogy a hatalom mint olyan gonosz.” (38.) Ennek következtében vívják a

55 Manapság a „transzparencia” kívánalma (amely mély bizalmatlanságból fakad) az információs társadalom keretei között, *ezzel egyidejűleg* a titokhoz való jog megerősítése (ld. az NSA-adatbotrányt) minden látszólagos ellentét ellenére ugyanerre a diszjunkcióra reagálnak.

56 Vö. Schmitt megállapításait a *Der Nomos der Erde im Völkerrecht des Jus Publicum Europaeum*ban (Berlin, 1997, 4.): „A légiháború horizontja különbözik a szárazföldi vagy a tengeri csatától; kérdés, hogy beszélhetünk-e egyáltalán *horizontról* a légiháború esetében [...] a bombázások esetében a háborút viselő és a földfelszín és a rajta található ellenséges népesség kapcsolatának hiánya teljes; a védelem és engedelmesség összefüggésének még az árnyéka sem maradt”, 297. Amint látható, a légiháború e pontos diagnózisa 1950-ből származik, noha nem egy „irodalmár” tollából, hanem Carl Schmittéből, egy állítólagos reakcionistaéból.

57 Helmuth PLESSNER, *Macht und menschliche Natur = Uö, Gesammelte Schriften V.*, Frankfurt am Main, 1981, 232. Emlékezhetünk arra, hogy ijesztették meg például a támadások után hirtelen elszaporodó patkányok Nossack, Böll és mások légiháború-leírásaiban a tanúkat (ehhez ld. alább Klugénál a „sok a rágcsáló”-ra és minde nek előtt a „csend”-re vonatkozó szövegrészeket). Szintén jelentéssé Sebald ket-rechasonlata, ahol a ketrec lakói nemcsak a kísérletnek vannak alávetve, hanem általában láthatóak és megfigyelhetőek – áldozatok, de legalábbis az „átlátszóság”, a „transzparens társadalom” foglyai?

„különlegesen intenzív és embertelen háborúkat” a modernségben,⁵⁸ amikor már, jó másfél évszázad alatt, az emberek hozzászokhattak az emberarcú hatalomhoz. Ez a megállapítás világossá teszi, hogy a hatalom nem egyszerűen jó vagy gonosz nem lehet, de semleges sem. Éppen az emberarcú hatalom vezet egy példátlan embertelenséghez, amely során az ember „lecsupaszított”, majdnem-állati létében önmaga ellenségévé válik.⁵⁹ A „természettörténet” kérdése Sebaldnál végeredményben erre a dimenzióra vonatkozik (vagyis nem triviális politikai értelemben vett felhánytorgatásra), csak így magyarázható meg Sebald nagy dilemmája, a „hallgatólagosan elfogadott és mindenki számára ugyanannyira érvényes”, azaz bizonyos értelemben nem-intencionális „megállapodás” (17.). A tanú végeredményben tehát az emberre irányuló fenyegetés lappangását tanúsítja, amelyet ugyan emberek gyakorolnak embereken, alapvetően mégis a „természet történetébe való”, vagyis az emberi szubjektum animális funkcióiba való visszacsúszás fenyegetését jelenti. Az ember biztos ontológiai alapjának, lényegének hiányáról van szó volta-képpen, amely hiány egyszerre hívja ki és teszi lehetetlenné a tanúságot (mint az általános és a kivétel szétválásának tanúsítását). – Mindez nem mellékesen az esztétizálás veszélye felől is jelentkezhet, amelyet a technikai hatalompotenciál tesz lehetővé, vagy legalábbis felerősít (egészen a mai háborúig, amelyek az egyik, vélhetően fölényben levő, továbbá úgy is, mint az állítólag „semleges” harmadik fél számára a képernyőn válnak láthatóvá). Ebben az értelemben az esztétizálódás tendenciája egy igen kényes politikai-antropológiai kérdést is felvet.

78

A magatehetetlenség (Ohnmacht) tapasztalata ugyanakkor történelmi-antropológiai (azaz nem csupán referenciális!) oka a „tanú” hangsúlyos jelenlétének a jelenkori kultúrában; ez az állandó jelenlét szorosan összefügg a történelemből való okulás, mint egyes döntések meghozatalához adott norma elbizonytalanodásával, továbbá ezen túl, mint láthattuk, a *saját* ellenség inkorporációjával, a saját Másik hatásával. Következésképpen az ember állati, természettörténelmi alakjának illetően kísérteties felerősödése után csak post-histoire létezhet – a történetiség utólagosságának következtében fellépő kiegyenlíthetetlen divergencia Sebaldnál erre a dimenzióra utal vissza. A post-histoire tehát radikalizálja és kihívja a tanúságtétel utólagosságát, az a post-histoire, amely az „emberi” történelemre ráakadó, vagyis azt lehetőségeitől megfosztó természettörténetet eredményez. Itt mutatkozik meg, hogy a természettörténet csak az „emberi” történelem felől válik természettörténetté, és fordítva,

58 Vö. Carl SCHMITT, *A politikai fogalma* (az 1932-es szöveg), ford. Cs. Kiss Lajos = Uő, *A politikai fogalma. Válogatott politikai és államelméleti tanulmányok*, Budapest, 2002, 15–103, 25. „Az ilyen háborúk szükségképpen különösen intenzív és embertelen háborúk, mert, a *politikain túlhaladva*, az ellenséget erkölcsi és más kategóriákba le kell alacsonyítaniuk és embertelen szörnyeteggé kell tenniük, amely nem pusztán elhárítandó, hanem végérvényesen *megsemmisítendő, tehát már nemcsak egy saját határai közé visszakényszerítendő ellenség.*”

59 Vö. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Döntés, reprezentáció, ellenség: Carl Schmitt*, Partitúra, 2012/1, 3–41. Vö. továbbá Petar BOJANIĆ, „*The USA has no enemy because it has no form* (Gestalt)...” (www.abdn.ac.uk/modernthought/archive/publications/usa_enemy.pdf)

eredendően a természettörténet nyitja meg a post-histoire dimenzióját. A tanú alakjában hatalom és magatehetetlenség igencsak szövevényes módokon kereszteződik: bármely tanúság a tanú döntésén alapszik (amely nem a tanúság tárgyaira és jelentéseire, hanem általában a tanúságtételre vonatkozik), ugyanakkor egy bizonyos szintű passzivitás majdhogynem a tanú-szerep lehetőségfeltételévé vált, még a saját tanúsággal szemben is, amelyet mintha adományként kapna, és azt adná tovább. A tanúság performativitása tehát egy nem szigorúan önmaga által végrehajtott (mert egy kivételes állapotból vagy lappangásból eredő) döntés által önmaga ellen fordul. Így a tanúról mint a harmadik alakzatáról „legkevésbé sem” mondható, hogy semleges lenne (46.), éppen az „ember” politikai-antropológiai ambivalenciájának tekintetében sem.

A tanúság textualitása

Miként jelenik meg ez a problémakör a rekonfigurált tanúság textuális szintjén? A „szinoptikus, mesterséges tekintet” módozataként a tanúság bizonyos értelemben vett autoimmun performativitása idézetek hálózatán mutatkozik meg, amely a textuális észlelés jelenére irányul, illetve megkettőzi azt. A testimoniális nyom ismételt inskripciója igazi, *textuálisan* megalkotott vagy ismételt dialektikus képben történik. Sebald Kluge *Der Luftangriff auf Halberstadt* c. szövegének egy helyét mind a vizuális megjelenítés, mind az elvont jelentés szintjét mozgósítva idézi és kommentálja. Ez az összefonódás az idézési gyakorlatot egy metatextuális (kommentáló) viszonyulásból hipertextuálissá alakítja.⁶⁰ A bekezdést egy másik idézet, a benjamini történelem angyalának (*A történelem fogalmáról*) képe zárja. Mi történik ebben a részletben?

Az idézet Kluge szövegéből: „(A nap »ránehezedik« a városra, alig van árnyék.) A törmelék-tenger által elborított telkeken és láthatatlanná vált utcákon néhány nap múltán gyalogösvények futnak, amelyek nagyjából illeszkednek a korábbi úthálózatra. Feltűnő a csend, amely a törmelék-városban uralkodik. Az eseménytelenség csalóka, a pincékben még tüzek égnek, amelyek szenepincétől szenepincéig vonulnak a föld alatt. Sok a rágcsáló. A város egyes részei bűzlenek. Hullákat kutató csoportok dolgoznak. Égett anyag zord, »csendes« bűze telepszik a városra és pár nap múlva már »ismerősnek« hat.” Sebald kommentárja: „Kluge itt szó szerinti és metaforikus értelemben is egy magasabb megfigyelőállásból tekint le a pusztítás mezejére. Az ironikus rácsodálkozás, amellyel feljegyezi a tényeket, lehetővé teszi számára a minden megismerés számára szükséges távolságot. Ám még benne is, a legfelvilágosultabb írók egyikében is, felébred a gyanú, hogy a saját magunk által okozott szerencsétlenségből sem vagyunk képesek tanulni, hanem, okíthatatlanul,

60 Ez a különbség a modern és posztmodern idézettechnikák különbségére utal, vö. ehhez KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Intertextualitás: Létmód vagy funkció?* = Uő, *Hagyomány és kontextus*, Budapest, 1998, 54–57. Ez a különbség talán leírható Benjamin megkülönböztetésével is, amelyet „kritika” és „kommentár” között tesz. Az idézés tematizálásához az esszéekben (Jan Peter Tripp képeiről és „a szövegbe (vagy képbe) bemontírozott idézetről”) vö. W. G. SEBALD, *Logis in einem Landhaus: Über Gottfried Keller, Johann Peter Hebel, Robert Walser und andere*, München/Wien, 1998, 184.

csak tovább lépdelünk a gyalogosösvényeken, amelyek valamennyire illeszkednek a korábbi úthálózatra.” (73.)⁶¹

Kluge központi képének reiterációja Sebaldnál „szó szerinti értelemben” leépíti azt a „távolságot”, amely nemcsak a pusztítás mezejének megfigyeléséhez, továbbá a „megismeréshez” „szükséges”, hanem az idézés metanyelvi ill. metatextuális működtetéséhez is. Sebald beleírja a saját megfigyelői pozícióját a nyomokba, az egyik együtt mozog a másikkal, nem tud egy „magasabb megfigyelőállásból” letekinteni és leírni – csupán idézni („csak tovább lépdelünk a gyalogosösvényeken, amelyek valamennyire illeszkednek a korábbi úthálózatra”). Vagyis maga az idéző instancia is belebonyolódik az idézetek hálójába, kiszolgáltatódik nekik, nemcsak metareflexíven hivatkozik rájuk, vagy mint autoritást említi őket (ez az idézetpraxis ugyanis továbbra is előfeltételezné az „okulást” a történelemből).⁶² Sebald szó szerint Kluge textuális ösvényein halad tovább, hipertextuális értelemben, vagyis az idézet performatív módon véghezviszi azt, amiről beszél. Ugyanakkor a képből allegória lesz, Benjamin szelleméhez hűen, a történelem megérthetőségének szintjére vetítve. Ez az idézetten keresztül hipertextuális, ugyanakkor allegorikus módszer túllép a kinematografikus reprezentációs módozatokon.⁶³

A város maradványai, a „törmeléktenger” bizonyos értelemben természeté válik, amelyben csupán a gyalogosösvények jeleznek vagy hajtanak végre másodlagos kulturalizációt.⁶⁴ A „korábbi úthálózat” csupán lappang, a lappangás felett egy anyagtalan felszínen „futnak” a gyalogosösvények. Nem az eredeti természetben, hanem a kultúra és a történelem természeté vált törmelékében, vagyis végeredményben annak az „alaknak” a törmelékében, amely alak (Gestalt) az ember politikai-antropológiai egzisztenciáját artikulálhatta volna – ott, ahol a pusztítás ideje lappangásként mindenekelőtt a természetről olvasható le.⁶⁵ Ezek a nyomok a rejtelet (chiffre) a természettörténet indexévé teszik, ahol is ez a természettörténet a maradék alakzatában az utólagosság

61 Ld. Musil könyvének korábban idézett fejezetéből egy hasonló képet: „Bizonytalanak és gubancosnak látszik ez a mi történelmünk, ha közelebbről szemügyre vesszük, olyan, mint egy még csak félig keményre taposott ingovány, végül azonban, különös módon, mégis út fut rajta keresztül, éppen az 'A történelem útja', amelyről senki sem tudja, honnan jön.” MUSIL, *I. m.*, 407–408.

62 Vö. Gadamer megfogalmazásával egy más kontextusban: „Mindig nyomon vagyunk és sohasem egy olyan távolságban, amelyben a jelek beláthatatlan világa feltáru előttünk.” *Hermeneutik auf der Spur* (1994). Hans-Georg GADAMER, *Gesammelte Werke 10.*, Tübingen, 1995, 163.

63 Mint korábban már szóba került, Presner Sebald szövegében jobbra egy kinematografikus kódot észlel. Kluge (pszeudo-)dokumentarista gyakorlata és Sebald képeinek szövegmedialitása közötti különbségről ld. Alexandra Tischel meggyőző leírását: *Aus der Dunkelkammer der Geschichte. Zum Zusammenhang von Photographie und Erinnerung in W. G. Sebalds Austerlitz = W. G. Sebald. Politische Archäologie und melancholische Bastelei*, szerk. M. NIEHAUS – Cl. ÖHLSCHLÄGER, Berlin, 2006, 40–42.

64 Hasonló leírásokat ld. Nossacknál (*Der Untergang*, 57.) és Heinrich Böllnél (*Az angyal hallgatott*, ford. Szántó Judit, Budapest: Fabula, 1994, 58–59.)

65 „A pusztulás időpontjának megállapítása merő botanikai kérdés volt: a romokon kihajtott növényzet mindent elárult.” BÖLL, *Az angyal hallgatott*, 94–95.

rejtjelévé válik.⁶⁶ Az utólagosság különböző textuális, mediális szupplementumokat előfeltételez, amelyek lappangásra (nem pedig eredetre) utalnak, amely minden további nélkül a jövő felől is érkező (ld. a „lehetséges” kísérletet mint a jövőből érkező traumát). Adódik tehát a következtetés: tekintettel a történelem ilyenén természetté válására, nem lehet okulni a történelemből, legalábbis nem az ember „autonóm történelme” (72.) értelmében (csupán azokat a rejtjeles írássá vált konvenciókat lehet kiolvasni, amelyek az embert vélték meghatározni). Ezáltal az „emberi” mint olyan kérdőjeleződik meg, ami állítólag autonóm módon például „gonosz” lehet. Lehetséges ugyanis, hogy a történelemből való okulás képtelensége, vagyis a képesség hiánya, hogy ezáltal önmagunkat a mindenkori „jelenben” (hiszen éppen ez a jelen rövidít meg a történelemből való tanulás lehetőségével) megragadjuk, azzal a szándékkal összefonódva létezik, amely a „gonoszhoz” vezet.⁶⁷ Az állítólagos emberi történelem latenciája, vagyis a természettörténet mindenféle időbeli-történeti jelent radikális utólagosságba taszít, amely elválaszt egymástól általánost és kivételt; ezt a törést a tanúság manifesztálja vagy tanúsítja.

A történelem mint természettörténet rejtjeleket hagy hátra, amelyek megvonják magukat a távolságtartó tekintet elől, nem értelmezhetőek számára, inkább „dépá-vu”-ként kísértik. Ezért említheti Sebald Kluge sorainak allegorikus idézését követően Benjamin eminens módon allegorikus „történelem angyala”-képét: „Kluge tekintete az elpusztított szülővárosára, minden intellektuális hajlíthatatlanság ellenére az elszörnnyedt történelem angyaláé...” (73.) A Benjamin-idézet Kluge leírását követően infratextusként tűnik fel, Sebald tanúja szó szerint egy másik szöveg felől „látja” a képet Klugénél (akárcsak egy dépá-vu-ban, ahol az aktuális látvány elmosódik egy másik kép által). Kluge képéért egy másik szöveg vállalja a felelősséget, hitelesíti azt,⁶⁸ ugyanakkor módosítja (azáltal, hogy a romváros megfigyelőjét a „magasabb megfigyelőállásából” a „haladás vihara” tovasöpri, radikálisan *kinetografizálja*). Vagyis a rejtjelek nem egyszerűen adottak egy távolságtartó, episztemológiai tekintet számára, inkább magában a tekintetben jönnek létre, az *olvasásában*. Maga a melankolikus tekintet – a tanúságbeli törésből eredően – idézetjellegű, nem egyszerűen a látottak vagy olvasottak.⁶⁹ Az így létrehozott textuális kép elmozdítja a megfigyelői pozíciót (persze egy másik kép, egy textuális kép felől), magát a jelent.

66 Igencsak kérdéses, hogy Sebald mindeközben a „természet metafizikáját” dolgozza ki, amelyet a történelemmel és a politikával állít szembe, ahogy azt Huysen véli (*On Rewritings and New Beginnings*, 150–152.), amivel azonban nem kellőképpen reflektál az intertextualitásra Sebald szövegében. E kérdést árnyalja, Huysentől eltávolodva Simon WARD, *Ruins and Poetics in the Works of W. G. Sebald = W. G. Sebald. A Critical Companion*, 65–68. Ward ennek megfelelően törekszik arra, hogy a Kluge-Benjamin konstellációt komolyan vegye (meglátásom szerint egyedülként a szakirodalomban).

67 Vö. Koselleck Hitlerről: *Rendelkezésünkre áll-e a történelem?*, 316–317.

68 Hűség és árulás egyszerre jellemzi, a melankolikus tekintet e megkettőződéséhez vö. Bettine MENKE, *Das Trauerspiel-Buch*, Bielefeld, 2010, 150–159.

69 Ebben az értelemben a melankolikus allegória sajátos tekintetéről beszélhetünk, Benjamin kapcsán ld. továbbra is Menke, 132–149.

A rejtjel ezáltal tanúsággá lesz, de fordítva is, a tanúság lesz – „nyilvánosan olvasható” – rejtjellé.⁷⁰ Vagyis kiszolgáltatja magát az olvasásnak, a tanúsító olvasásnak. A tanúság mint egy kivétel, egy szingularitás rejtjele a semmire, a norma hiányára alapul (ahol ez a norma, a konvenció rejtjeles írássá válik a „chiffre” mint az arab „sifr”, „semmi” értelmében); úgy van köze a rejtjel létmódjához, hogy maga is rejtjel (performatív értelemben: csak a tanúságtétel következtében változik a tanúsított önnön rejtjelévé).⁷¹ A tanúságnak tehát egy hiányt kell tanúsítania, miközben belülről is egy hiány járja át. Ez a hiány szemiológiailag a jelölt és referencia láthatatlan, lehetetlen különbségét, temporálisan az időbeli és a nem-történeti, a történeti jelen és természettörténeti lappangás kereszteződését (mint egyfajta inskripciót?) jelzi. Tanúság nem létezik mint olyan, csak a tanúságtétel effektusai – tehát az, hogy mi a tanúság, sohasem kezdettől fogva adott vagy eldöntött, hanem mindig csak valaki, egy másik instancia számára nyílik meg (ezért a tanúság struktúráját tekintve nyilvános). Ezáltal a tanúság esélye a Másik olvasása, analóg módon a tanú önéletrajzi afficiáltságával, annak differenciájában a kollektív tapasztalatokkal. A tanúság mint a rejtjel olvashatóságának alakzata nem adott (például egy norma által, sokkal inkább annak olvashatatlansága által), hanem egy olvasás- vagy idézésesemény teszi azzá. A rejtjel tehát egy tanúsító erővel bíró nyomot eredményez, amelyben azonban referencia és jelölt nem problémamentesen különböztethető meg, azaz egyfelől a pusztítás, a törmelék, másfelől a romok, amelyek egy korábbi egészre utalnának (és amelyek monumentummokká válhatnak). A „törmelék” vagy „természet” és „rom” vagy „történelem” problematikus megkülönböztetése tehát referencia és jelölt szétválasztásának felel meg, vagyis kifejezetten az olvasás kérdésévé válik. Így aztán a tanúságok (nem annyira empirikus, mint inkább kvalitatív értelemben vett) hiánya egyszerre Sebald „másodlagos” tanúságtételének jelöltje és referenciája. A többek között Benjamin által sugallt történelemfelfogását a jelölt oldalához lehetne sorolni, azonban, amint fent láthattuk, Sebald ezt a koncepciót nem metatextuális, reflexív módon fejt ki, hanem egy textuális referenciákat megidéző folyamatban. Ezáltal az „interpretációja” beiródik a textuális tényanyagba (amelyet Sebald így mintegy továbbír), nem csupán „jelentést” tulajdonít neki. Ebben a hipertextuális komplexumban kép, idézet (szövegek) és jelentés nem elválasztható egymástól egy metatextuális vagy akár meta-nyelvi távolságból nézvést. A metatextuális perspektíva ugyanis nyelvi szempontból éppen annak a szuverenitásnak az indexe, amely a pusztítást „mint olyat” kívánja megörökíteni és kompenzálja a természettörténet szintjét, amennyiben ez a humán szuverenitás a nyelv segítségével a nevezett szinten jelentkező animalitást transzcendálja.⁷² Szimbolikus és imaginárius megkü-

70 A „rejtjelet” („Chiffre”) Sebald a nyom („Spur”) szinonimájaként használja, vö. *Luftkrieg und Literatur*, 12. A „Chiffre” gyakori említéséhez különböző szövegek kapcsán ld. *Die Beschreibung des Unglücks*, 31, 71, 88, 130, 139, 167; *Unheimliche Heimat* 39, 66, 96; *Campo Santo*, 140.

71 Sebald számára a „kép rejtvényé változik” a bricolage következtében, amely „a valóság, beleértve a nyelvi valóságot is, rejtjelezéséhez” vezet, vö. *Die Beschreibung des Unglücks*, 139.

72 Vö. DERRIDA, *The Beast and the Sovereign II*, 226.

lönböztetése a nyugati világ majdnem összes antropológiájában az ember kiváltsága az állattal szemben⁷³ – erre a textuális gyakorlatra azonban nem vonatkozik.⁷⁴ Látható, mi minden fogor kockán az ilyen látszólag „filológiai” szövegrészletekben, vagy még inkább az olvasásukban. Ez az összefonódás kikezdi a tanú szuverenitását is, amennyiben ez többek közt abban a potenciában állna, hogy különválasztják a jelölést az imaginációtól, és ezt a potenciát egyfajta (mindig egy autoritás által biztosított) „tudásként” „közvetítik”,⁷⁵ továbbá általában a saját tanúság hitelességének autonóm bizonygatásában. A tanú nem képes szuverénként különbséget tenni referencia és jelölt, szimbolikus és imaginárius, történeti és nem-történeti, manifesztáció és lappangás között, és ezáltal helyreállítani a vonatkozást a normára. A szuverenitás e kép telensége részben a tanúság iterabilitása felől ered, amely az idézés egy olyan terébe vezetett, illetve egy olyan térre vezethető vissza, amely éppen a hitelesség szuverenitását és annak jelenlétét választotta ketté. Ez a megosztás felelős azért, hogy a szuverenitás a Másikra száll, a tanúk tanújára, legyen az a más írókat értékelő Sebald vagy az ő kritikusaí, akik előszeretettel ítélnek el vélt fölénységük pozíciójából. Ezek a reflexek mindazonáltal arra törekednek, hogy a tanúság iterabilitása ellen védelmet nyújtsanak. Sebald esetében azonban az derült ki, hogy nem egyszerűen egy metanyelvi magaslatról fogalmaz meg kritikát, inkább a tanúságok hiányát kizárólag idézeteken keresztül képes megnevezni, vagy pontosabban: tanúsítani.

A tanúság egyedisége feszültségben áll a nyelv azon aspektusával, amely a „mindig ugyanolyan” (mint a sztereotipikus formulák és hasonlók) vigaszt nyújtja, vagyis egyfajta felejtést vagy elfojtást eredményez. Amennyiben a nyelv ezen működése norma(litás)ként mutatkozik, elfojtja mind a „mint olyan” effektusát, mind a kivételt magát. A tanúság lehetetlenségét mind a kivétel „mint olyanként” való (referenciális vagy fogalmi-jelentéstani) megnevezésének, mind a (szuverén) döntésnek referencia és jelölt között, végül e kettő megkülönböztetésének az apóriája eredményezi. A kivétel szingularitása ugyanis inkább azon cselekedetek, történések stb. „fonákja” vagy „túlhanja”, amelyek Sebald szerint a „valóságok” „leírásától” eredendően megvonják magukat (55., vö. továbbá 76.). A tanúság lehetetlensége így azt jelenti, hogy egy ürességet, egy „távollétet” (így például a tanúságok elmaradását, akár a produkció, akár a recepció oldalán) kell tanúsítania, nem pedig egy szingularitást a maga állítólagos empirikus pozitívításában. Nem véletlen, hogy a jelölt

73 Vö. DERRIDA, *The Beast and the Sovereign I*, 131. „...the distinction between the symbolic and the imaginary that in the end sustains this whole anthropocentric reinstitution of the superiority of the human order over the animal order, of the law over the living being, etc.”

74 E gondolatok szisztematikusabb és történetileg tágabb kidolgozását ld. *Zwischen Pygmalion und Gorgo: Die Gegenwart des Bildes in der Sprache*, szerk. LÖRINCZ Csongor, Berlin, 2013.

75 Ezzel a megtévesztő (vontaképpen egy technikai racionalizmusra visszavezethető) szóhasználattal Sybille Krämer terheli a tanúság problémakörét, vö. *Bote, Medium, Übertragung: Kleine Metaphysik der Medialität*, Frankfurt a. M., 2008. Itt arra kell utalnunk, hogy a hírvívő, a követ („Bote”) gyakran a szuverént képviseli (általa a szuverént igenlik), és a hírvívőkön keresztül folyó csere egy olyan konvenció, amelyet nem szabad összetéveszteni a tanúságtétel performatívításával.

és a referencia (történelem és természet) közötti lehetetlen döntés szikrája a hiány, illetve a felejtés alakzatain pattant ki (romok, illetve törmelék mint jelölő és jelölt elválasztásának trópusai). Arról van szó tehát, hogy egyfajta hiány maradjon nyitva a tanúságokban, ne pedig az állítólag beteljesített, autentikus tanúságot ünnepeljük – a normák és az autoritások, illetve az általuk rögzített jelentések hiánya, amely a másként olvasás esélyét jelentheti. Ez a hiány ugyanis nem valamiféle semleges üresség, hanem szövegtöredékek visszhangkamrája, morajlása; egyszerre meg nem írt, virtuális szövegnyomok idézése és tényszerű szövegek virtualizálása. Erre a tanúságban jelentkező hiányra utalnak vissza a mediális – látás és beszéd, beszéd és írás, beszéd és hallgatás, beszéd és mutató közötti – transzpozíciók is. Így vált Sebaldnál a Kluge szövegéből vett idézet rejtjellé, dialektikus képpé vagy egymásra másolt szövegek idézésének alakzatává, amely ráadásul a benjamini történelem angyalának – szövegszerűen, idézetként is érthető – „elmúlt jövőjébe” torkollik (és annak meglepő konkretizációját rögzíti). A történelem ezen anyaga Sebaldnál a tanú – intertextualitással minden tekintetben átított⁷⁶ – allegóriája.⁷⁷

Összefoglalás

Az összes olyan aspektus, amely Sebald számára kérdéssé teszi a tanúságot, az emberi „autonóm történelem” megbomlásának korrelátuma. A történelem ilyenén fogalma ugyanis az autonóm tanú alakjának felel meg, aki szuverénként a múltról történelemfilozófiailag, antikváriusként, beleérzőn vagy kritikusan számot tud adni. Ez a tanú azonban egy bizonyos, a történelem antropológiai összefüggései közé illeszkedő nem-történelmi dimenzió, továbbá saját nyelve uralhatatlanságának van kiszolgáltatva, visszahullva egy animális, természettörténelmi szintre és ilyenként képtelenül arra, hogy nemhogy

76 A történelem anyaga Heiner Müller egyes verseinek is főhősvé válik, amelyeket e tanulmány számára is központi jelentőségű motívumok alakítanak, nevezetesen a természetvé válás, a morajlás és a nyom: „A boldogtalan angyal / Megárad mögötte a múlt, törmelékkel borítja be szár- / nyát és vállait, mintha elásott dobok hangját hallaná / valahonnan, miközben feltorlódik előtte a jövő, be- / nyomja a szemét, szemgolyóit szétrobbantja, mint vala- / mi csillagot, zengve szájába tömi a szót, beléfojtja a lé- / legzetet. Egy ideig még látni szárnycsapásait, hallani / amint előtte felette mögötte zuhogva becsapódnak a / kövek, egyre hangosabban, minél hevesebbé válik a / hiábavaló erőlködés, ritkábban, ahogy lassul a mozdul- / lat. Aztán bezárul felette a pillanat: a boldogtalan an- / gyal mozdulatlaná dermed a törmelék borította álló- / helyen, történelemre várva a repülés tekintet lélegzet / kövületében. Még a hatalmas szárnycsapások zúgása / ismét hullámként terjed tova a kőben, jelölve röptét.” Ford. Kurdi Imre = Heiner MÜLLER, *Képleírás*, Budapest–Pécs, 1997, 73. Böll regényének, *Az angyal hallgatott*-nak zárata is egy hasonló megkövülést ír le, a testiség kiemelésével: „Az angyal hallgatott. Némán túrta, hogy a két férfi súlya alatt egyre mélyebbre süppedjen. Pompás fürtjeit magába nyelte a cuppogó sár, és úgy látszott, mintha csonka karja egyre mohóban hatolna beljebb, a föld mélye felé.” *Az angyal hallgatott*. 197.

77 Ld. Karin Bauer jellemzésében: Austerlitz tekintete, akárcsak Benjamin angyaláé, „with a mixture of curiosity and horror” tekint egy olyan jövőbe, amely nem ígéri a múlt megismerését. *The Dystopian Entwinement of Histories and Identities in W. G. Sebald's Austerlitz* = *W. G. Sebald. History – Memory – Trauma*, 233.

tanuljon belőle, de egyáltalán meg tudja ragadni tárgyként a történelmet. Vagyis az emberi történelmet „mint olyanként” azonosítsa vagy határozza meg, elválassza a természettörténettől, így immunizálva az előbbit. A „*természettörténet*” latenciája nem lehet az emlékezet*kultúra* mint immunizációs rendszer és politikai közösség tárgya, ez utóbbi számára elérhetetlen marad.⁷⁸ A tanú apóriája ugyanis olyan affekcióra való irányultságban képződött, amely nem vezethető le a korábbi tapasztalatokból és következésképp nem lehet „tanulni” belőle, vagyis alkalmatlan a tanú autoritásának megalapozására. (Mindenekelőtt azon okból, hogy az antropológia természeti oldalán is nyomot hagy a történelem, a technétől a katasztrófáig, és ebben az értelemben egy természettörténetet hoz létre. Másfelől a történelmi ember kulturálisan beágyazott tekintetét a történelem mutációi majdhogynem természeti jelenségekként törlik át, miáltal a „*szemtanú*” koncepciója kétszeresen is megkérdőjeleződik.) A tanú mint szinguláris vagy példaszerű alak a történelem kivételes állapotát jeleníti meg, ahol a „döntése” (amely Carl Schmitt szerint éppen ezen kivételes állapotról dönt) végeredményben *maga* a tanúságtétel (mint nyilvános aktus), amely éppen a szinguláris és általános, emberi történelem és természettörténet közötti – nem maga a tanúság által végrehajtott – törést teszi manifesztté. Ez a döntés minden alkalommal excesszusként, erőszakként tér vissza egy lappangásból a tanúságtételbe (akárcsak egy *déjà vu* vagy egy kísértet) – vagyis egyfajta traumaként – és ismétlődése során megkettőzi a tanú tekintetét és nyelvét, ugyanakkor ezek ellen is fordul. Vagyis aláássza a tanú és minden olyan instancia szuverenitását, amely a tanú tehetetlenségét – itt: a döntésének utólagos, így mondhatni konstatív jellegét,⁷⁹ továbbá képzetlenségét a politikai-antropológiai létezés csonka „alakjának” restitúciójára – kiegyenlíti, döntését normatív értelemben legitimálja.

A metatextuális távlat felbomlása, illetve átalakulása hipertextualitássá, az idézetek megfosztása autoritásuktól, a tanúság mint testamentum autoimmunitása: ezek jelezték az (inter)textuális szinten annak lehetetlenségét, hogy ez a tanú (vagy, ezt kompenzálva, a tanút tanúsító tanú) szuverén helyzetbe kerüljön, hogy ítélkezessen a történelem felett. Az irodalom kulturális autonómiája mint a tanú autonómiájának garanciája, esztétikai operativitása mint egy kulturális norma effektusa sem képes kiegyenlíteni ezt a megkérdőjelező-

78 E tekintetben akár szó szerint is vehetjük Sebald jellegzetes megfogalmazását: „Az érintettek téves tudatához, amelyet mint mítoszkat szándékozunk felfejteni, a túlélő katasztrófák emlékezete is jellegzetes módon hozzátartozik, amelyből nem képesek levonni a tanúságot, hacsak nem azt a *mi* kultúránk által szívósan elfojtott tanúságot, miszerint a következő katasztrófa is előzetes figyelmeztetés nélkül fog bekövetkezni...” *Unheimliche Heimat*, 153.

79 A tanú döntése már kezdettől fogva döntés magáról a tanúságtételről (amely ezáltal egy, ha mégoly latens kivételes állapotra utal), ebben az értelemben tehát konstatívnak nevezhető (megkülönböztetve egy autonóm, potenciához kötött „performanciától”). Ugyanakkor ugyanez a döntés tér vissza eredendően és ismételten is a tanúságban, és így felerősíti az utólagosságát. A tanúság utólagossága tehát ebben a kvázi-performatív vonatkozásban (és nem csupán időbeli módon) értendő. Maga a tanúságtétel döntésének (mint eseménynek a) kísértete jelöli meg az utólagosságát. Efelől az összefüggés felől gondolható el a tanúság adományként (éspedig a tanú számára is).

dést, hanem csak a tanúság ilyen normákra való redukálhatatlanságát igenelheti, miközben igazolja a saját, rá jellemző abszenciából fakadó gyengeségét. Mivel azonban az abszencia egyfajta védekező mechanizmust is elősegíthet, és ennek eldönthetősége sohasem fordítható át tudásba, úgy a tanúságra jellemző alapvető ambiguitás nem számolódik fel. A meghatározhatatlan „emberi” a természettörténet és a történelem szinte észrevétlen összekapcsolásában rejlik, amelyet a tanúság sem határozhat meg, így nem is restituálhat a fogalom, a norma vagy az autoritás számára. A tanúság a történeti katasztrófákat csak az említett összekapcsolódásként, ugyanakkor megint csak történelmi és természettörténeti, manifeszt és latens differenciájaként tanúsíthatja – amely különbség az emberbe mint az önnön „lényege” feletti rendelkezhetlenség íródik be. A szinguláris és általános közötti törés prezentációjaként, a tanú testamentaritásaként a tanúság – a tanúság „nyilvánosan olvasható rejtjele” (Sebald) – egy olyan latenciát eredményez, amely keresztezi, illetve szembefordul a tanúság (azaz önmaga) azon politikai ígéretével, hogy a harmadik alakzataként egy semleges, továbbá egy döntéshozatali vagy akár a kibékítést célzó instancia (az ember és önnön kísérteties vagy latens másika között) legyen.

Irodalom

86

- ADORNO, Theodor W., *Minima Moralia* = Uő, *Gesammelte Schriften* 4., Frankfurt a. M., 1980.
- ADORNO, Theodor W., *Die Idee der Naturgeschichte* = Uő, *Gesammelte Schriften* 1, Frankfurt a. M., 1980.
- BAUER, Karin, *The Dystopian Entwinement of Histories and Identities in W. G. Sebald's Austerlitz* = *W. G. Sebald. History – Memory – Trauma*, szerk. S. D. DENHAM – M. R. McCULLOH, Berlin, 2006.
- BENJAMIN, Walter, *Gesammelte Schriften* II.3., Frankfurt a. M., 1974.
- BOJANIĆ, Petar, „*The USA has no enemy because it has no form (Gestalt)...*” (www.abdn.ac.uk/modernthought/archive/publications/usa_enemy.pdf)
- BÖLL, Heinrich, *Az angyal hallgatott*, ford. Szántó Judit, Budapest: Fabula, 1994.
- CARUTH, Cathy, *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*, Baltimore/London, 1996, 175–189.
- DERRIDA, Jacques, *Psyché: Invention de l'autre*. Paris, 1987.
- DERRIDA, Jacques, *L'animal que donc je suis*, Paris, 2006.
- DERRIDA, Jacques, *Demeure*, Paris, 1998.
- DERRIDA, Jacques, *The Beast and the Sovereign I-II*, Chicago/London, 2009–2011.
- DINER, Dan, *Vom Stau der Zeit. Neutralisierung und Latenz zwischen Nachkrieg und Achtundsechzig = Latenz: Blinde Passagiere in den Geisteswissenschaften*, szerk. Hans Ulrich GUMBRECHT – Florian KLINGER, Göttingen, 2011, 165–172.
- DUTTLINGER, Carolin, *Traumatic Photographs: Remembrance and the Technical Media in W. G. Sebald's Austerlitz* = *W. G. Sebald – A Critical Companion*, szerk. Jonathan James LONG – Anne WHITEHEAD, Edinburgh, 2004, 155–171.
- GADAMER, Hans-Georg, *Hermeneutik auf der Spur* (1994) = Uő, *Gesammelte Werke* 10., Tübingen, 1995.
- Germans as Victims: Remembering the Past in Contemporary Germany*, Szerk. Bill NIVEN, New York, 2006.
- HELL, Julia, *The Angel's Enigmatic Eyes, or The Gothic Beauty of Catastrophic History in W. G. Sebald's „Air War and Literature”*, Criticism 46 [2004].

- HUYSSSEN, Andreas, *On Rewritings and New Beginnings: W. G. Sebald and the Literature about the Luftkrieg* = Uő, *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory*, Stanford, 2003.
- ILSEMANN, Mark, *Melancholy, Natural History, and the Image of Exile in W.G. Sebald's Austerlitz* = *W. G. Sebald. History – Memory – Trauma*, szerk. S. D. DENHAM – M. R. McCULLOH, Berlin, 2006.
- JAUB, Hans Robert, *Das Verstehen von Geschichte und seine Grenzen* = Uő, *Probleme des Verstehens*, Stuttgart, 1999, 188–210.
- KANT, Immanuel, *Az ítélőerő kritikája*, ford. Papp Zoltán, Szeged: Ictus, 1997.
- KLUGE, Alexander, *Chronik der Gefühle II*, Frankfurt a. M., 2000.
- KOSSELLECK, Reinhart, *Erinnerungsschleusen und Erfahrungsschichten: Der Einfluß der beiden Weltkriege auf das soziale Bewußtsein* = Uő, *Zeitschichten: Studien zur Historik*, Frankfurt a.M., 2000.
- KOSSELLECK, Reinhart, „*Tapasztalati tér*” és „*várakozási horizont*” – két történelmi kategória = Uő, *Elmúlt jövő: A történelmi idők szemantikája*, ford. Hidas Zoltán, Budapest: Atlantisz, 2003, 401–430.
- KOSSELLECK, Reinhart, *Rendelkezésünkre áll-e a történelem?* = Uő, *Elmúlt jövő: A történelmi idők szemantikája*, ford. Hidas Zoltán, Budapest: Atlantisz, 2003., 299–321.
- KOSSELLECK, Reinhart, *Vom Sinn und Unsinn der Geschichte* = Uő, *Vom Sinn und Unsinn der Geschichte*, Frankfurt a. M., 2010, 9–31.
- KRÄMER, Sybille, *Bote, Medium, Übertragung: Kleine Metaphysik der Medialität*, Frankfurt a. M., 2008.
- KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Tetten érhetetlen szavak: Nyelv és történelem Paul de Mannál*, Budapest: Ráció Kiadó, 2007.
- KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Döntés, reprezentáció, ellenség: Carl Schmitt*, Partitúra, 2012/1, 3–41.
- KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Intertextualitás: Létmód vagy funkció?* = Uő, *Hagyomány és kontextus*, Budapest, 1998.
- LUHMANN, Niklas, *Macht im System*, Berlin, 2012.
- MARQUARD, Odo, *Schwierigkeiten mit der Geschichtsphilosophie*, Frankfurt am Main, 1973.
- MENKE, Bettine, *Das Trauerspiel-Buch*, Bielefeld, 2010.
- MÖLLERS, Christoph, *Der vermisste Leviathan: Staatstheorie in der Bundesrepublik*, Frankfurt a. M., 2008.
- MUSIL, Robert, *A tulajdonságok nélküli ember I-III*, ford. Tandori Dezső, Budapest, 2013.
- MÜLLER, Heiner, *Képleírás*, Budapest–Pécs, 1997.
- NOSSACK, Hans Erich, *Der Untergang*, Frankfurt am Main, 1962.
- Paul Celan versei*, szerk. MARKÓJA Csilla, Budapest, 1996.
- PLESSNER, Helmuth, *Macht und menschliche Natur* = Uő, *Gesammelte Schriften V.*, Frankfurt am Main, 1981.
- PRESNER, Todd Samuel, „*What a Synoptic and Artificial View Reveals*”: *Extreme History and the Modernism of W. G. Sebalds Realism*, *Criticism* 46 (2004), 341–360.
- SCHMITT, Carl, *Gespräch über die Macht und den Zugang zum Machthaber* (1954), Stuttgart, 2008.
- SCHMITT, Carl, *Der Nomos der Erde im Völkerrecht des Jus Publicum Europaeum*, Berlin, 1997.
- SCHMITT, Carl, *A politikai fogalma* (az 1932-es szöveg), ford. Cs. Kiss Lajos = Uő, *A politikai fogalma. Válogatott politikai és államelméleti tanulmányok*, Budapest, 2002, 15–103.
- SEBALD, W. G., *Luftkrieg und Literatur*, Frankfurt a. M., 1999.
- SEBALD, W. G., *Zwischen Geschichte und Naturgeschichte: Über die literarische Beschreibung totaler Zerstörung* (1982) = Uő, *Campo Santo*, München/Wien, 2003.

- SEBALD, W. G., *Zeugen der Zerstörung: Die Literaten und der Luftkrieg. Essays und Gespräche*, Frankfurt a. M., 2003.
- SEBALD, W. G., *A Szaturnusz gyűrűi*, ford. Blaschik Éva, Budapest, 2011.
- SEBALD, W. G., *Logis in einem Landhaus: Über Gottfried Keller, Johann Peter Hebel, Robert Walser und andere*, München/Wien, 1998.
- TISCHEL, Alexandra, *Aus der Dunkelkammer der Geschichte. Zum Zusammenhang von Photographie und Erinnerung in W. G. Sebalds Austerlitz = W. G. Sebald. Politische Archäologie und melancholische Bastelei*, szerk. M. NIEHAUS – Cl. ÖHLSCHLÄGER, Berlin, 2006.
- VEES-GULANI, Susanne, *The Experience of Destruction: W.G. Sebald, the Airwar, and Literature = W. G. Sebald. History – Memory – Trauma*, szerk. S. D. DENHAM – M. R. McCULLOH, Berlin, 2006, 335–349.
- WARD, Simon, *Ruins and Poetics in the Works of W. G. Sebald = W. G. Sebald. A Critical Companion*, szerk. Jonathan James LONG – Anne WHITEHEAD, Edinburgh, 2004.
- WILMS, Wilfried, *Taboo and Repression in W. G. Sebald's On the Natural History of Destruction = W. G. Sebald – A Critical Companion*, szerk. Jonathan James LONG – Anne WHITEHEAD, Edinburgh, 2004.
- Zwischen Pygmalion und Gorgo: Die Gegenwart des Bildes in der Sprache*, szerk. LŐRINCZ CSONGOR, Berlin, 2013.

The Latency of the Natural History: Language and Testimony in the W. G. Sebald's *Luftkrieg und Literatur*

88

W.G. Sebald's famous essay *Luftkrieg und Literatur* (Airwar and Literature) focuses not only on the traces (and their obliteration) of the systematic airraids of the Allies against Nazi Germany in the collective memory. Sebald asks a number of fundamental questions concerning the witnessing of history in literature and literary reading. This focus leads him to expound the problems of historical and political anthropology in modernity. However, his essay discusses these circumstances not only in a discursive manner, but also by means of certain citational-textual configurations and their displacement.

keywords: testimony, airwar, natural history, dialectical image, hipertextuality

Lőrincz Csongor
Fachgebiet „Ungarische Literatur und Kultur“, Humboldt-Universität zu Berlin
Dorotheenstr. 65, 10117 Berlin
csongor.loerincz@staff.hu-berlin.de

Weöres és Psyché a 21. századi olvasatokban

Absztrakt. Weöres Sándor *Psyché* című művének olvasásakor az elemzők egy részének jellemző gesztusa, hogy a főhősnő-elbeszélő fiktív voltának megállapítása után a szövegtől független entitásként szemlélik őt. Bár elismerik, hogy Weöres milyen bravúrosan élt az alakteremtés eszközeivel, valós és fiktív alakok szövegeinek, adatainak, életeseményeinek szerepeltetésével és a korabeli beszéd imitálásával. Esetünkben a fikció és valóság viszonyában a gender összefüggésben történő értelmezés lehetőségét az teremti meg, hogy Lónyay Erzsébet *Psyché* alakja a szöveg megszületése óta eltelt negyven év alatt is állandóan átalakul a társadalmi nemről való diskurzus kontextusában. Ennek megfelelően *Psyché* önazonossága olyan fiktív identitás, amely a múlt idő során adódó társadalmi kötöttségek között jön létre és performálódik újra és újra, alakja folyamatszerűen létezik. Vizsgálatomban az is fontos szempont, hogy a fiktív *Psyché* költőnő éppolyan narratív és performatív beszédcselekvések hálózatában válik értelmezhetővé, mint bármilyen valóságos személy identitása. Ennek megfelelően viszont az értő olvasás, de már az írás megkerülhetetlen velejárója az értelemképződés hermeneutikai természete.

Bevezetés

Feltételezem, bizonyos művek iránti figyelem ismételt megélénkülése összefügghet az újabb elemző beszédmódok megjelenésével. Írásomban Weöres Sándor *Psyché* című műve (1972) hatástörténeti vonatkozásai mellett néhány kortárs olvasásmódjára térek ki, és ezek nyomán teszek kísérletet egy újabb értelmezésre. Weöres alkotásának vizsgálatakor nem megkerülhető összefüggés, hogy milyen kritikai szempontok jellemzőek napjainkban a mű iránt megnyilvánuló figyelem posztmodern (egyes kortárs értelmező szövegek esetén markánsan dekonstruktív) olvasatai számára, azaz a *Psyché* milyen szemléletbeli változások alapján vált ismét fontos szöveggé.

Azt gondolom, az említett változások közül az egyik meghatározó a nőiség problematikájának középpontba kerülése, az, hogy számos ok miatt (melyek közül néhányra később még utalok) szükségessé vált mibenlétének újragondolása. Itt hangsúlyozni szeretném, mindenfajta esszencializmus ellenében, hogy a női tapasztalásmódot nem kezelem eleve adottként, amely már létezne a kifejezését megelőzően is. *Psyché* alakjának önazonossága is olyan fiktív identitás, amelynek befogadói kontextusa a múlt idő során változó társadalmi kötöttségek között jön létre és performálódik újra és újra. Ebben az értelemben Weöres Sándor *Psyché*-kreációja folyamatszerű, mert ugyan tételezhetjük a mű szövegét változatlanoknak, de nekünk, olvasóknak csak az időnk során változó értelmezések, az olvasás variációi által van hozzáférésünk a szöveghez. És az sem utolsó szempont, hogy a fiktív *Psyché* költőnő alakja éppolyan narratív, diszkurzív, kreatív és performatív beszédcselekvések hálózatában válik megismerhetővé, mint bármilyen valós személy identitása.

Tarantella című versében így jelenik meg ez az identitás:

Én rám aztán nagy tsapás
A vers írás,
Tinta nyalás,
Mert tyranicus,
Academicus,
Ott únalom
Lapított agyon,
Mint vastag kövér
Méltóságu férj.

Hamaros meg-őszülés:
Eggyesülés,
Gyermek szülés,
Tisztos házi tűz,
Tej szag, pólya bűz,
Nem lészek én
Fejős tehén,
Gyászolván szabad
Vándorlásomat.

[...]

Félre vers, tsalád, ima,
Leszek sima
Czigány rima,
Gönczöm el-szakad,
Öltök másikat,
Szívem szeret
Száz ezreket,
Tsak ha éj temet
Ontom könnyemet.

(1813)¹

Weöres Sándor művében szakít a hagyományos elbeszélő szerkezettel. A „lap-pangó regényben” a rejtett életrajz négy szerkezeti egységből rekonstruálható.² A kötet felét a költőnő időrendbe helyezett versei teszik ki (Hegyaljai évek. 1808-1812., Bolyongás évei. 1813-1816., Asszony-évek. 1817-1831.). Ezt követi Lónyay Erzsébet *Psyché* emlékezése Ungvárnémeti Tóth Lászlóról, majd Ungvárnémeti versei és tragédiája. Ez után olvasható két korabeli emlékezés *Psyché*ről (Egy színésznő *Psyché*ről. 1842., Egy kortárs *Psyché*ről. 1871.), végül egy szerzői utószó zárja a művet 1971-ből, melyben Weöres Sándor a „talált források” alapján rekonstruálja Lónyay Erzsébet *Psyché* életrajzát.

Az olvasónak tehát a versek, levelek, emlékezések szövegein túljutva, magának kell utánaalkotni a regény narratíváját, hiszen a műben mindez időrend, szerző, műfaj alapján csoportosított töredékekben található meg. Ez a

1 WEÖRES Sándor, *Psyché*, Budapest: Szépirodalmi, 1972, 56–57.

2 SOMLYÓ György, *Fiú-e vagy lány? = Magyar Orpheus: Weöres Sándor emlékezete*, szerk. DOMOKOS Mátyás, Budapest: Szépirodalmi, 1990, 470.

szilánkos, fragmentált regényszöveg egyrészt nagyobb szabadságot biztosít az olvasáshoz, hiszen a történet felfejtésére készlet, másrészt felhívja a figyelmet, hogy a hitelesnek tűnő, dokumentumszerű szövegek csak narratív szerkezetben válhatnak tudásunk belső összefüggést mutató részévé. Mindez arra is emlékeztet, hogy nemcsak az olvasás, hanem már az írás megkerülhetetlen velejárója az értelemképződés hermeneutikai természete, az értelem utaltság szükségyszerű aktivitása. A kortárs hermeneutika posztmodernitása a dekonstruktív olvasásmód felé is terelhet bennünket, ha elfogadjuk a Vattimo által feltárt összefüggést, miszerint a hagyományos metafizikai alapozású esztétika örök alakzataiba vetett hit elenyészése a műalkotás időlegességét tárgyaló diskurzusok felé nyit utat.³ Továbbá az időleges és változó megértés igénybe veszi előzetes ismereteinket, aminek része napjainkban a társadalmi nemű viszonylatok szempontjainak érvényesítése. Úgy gondolom, ezeknek a megfontolásoknak az alapján az olvasás egyik lehetséges módja lehet, ha a szövegkorpusz esetében megpróbáljuk a gender, a dekonstrukció és a hermeneutika szempontjait – ha nem is egyszerre és egyazon hangsúllyal – érvényesíteni.

Hatástörténeti elemek a Psyché közreadása utáni évekből

Weöres érdeme többek között, hogy művében az identitás elbeszélte mivoltára és ennek a valóban létezett és kitalált személyekre egyaránt vonatkozó fikatív és poétikus jellegére épít. Ahogy ezt később mások megfogalmazták, nem csupán a fikatív, hanem a referenciális (a nyelven kívüli valóságra vonatkozó) beszéd is lehet poétikus.⁴ Ez magába foglalja az elmúlt négy évtizedben a humán tudományok szélesebb körében is megjelent felismerést, hogy nincs olyan külső szempont vagy szövegkorpusz, mely által végérvényesen eldönthető egy szubjektum valós vagy fikatív volta. Mint ahogy épp ebben az időszakban kérdőjelezték meg egyes történészek, antropológusok a történelem objektív mivoltára vonatkozó képzeteket, illetve rámutattak a historikus tudás poétikus és retorikus jellegére.⁵ A történetiség paradoxonja, hogy miközben az egységes történelem eszméje a 20. század végére meglehetősen kiüresedett, mégis történeti összefüggést létesítünk, amikor az újabb alkotások tapasztalata által olvassuk időről-időre másképpen a korábbi műalkotásokat, és mindez fordítva is igaz. Dolgozatomban mindezt a *Psyché* példáján igyekszem bizonyítani.

A *Psyché* megjelenése utáni években két alkotás járult még hozzá számottevően az értelmezés terének gazdagításához. Az egyik a Weöres Sándor által is válogatott, 1977-ben megjelent *Három veréb hat szemmel* című gyűj-

3 Gianni VATTIMO, *La fine della modernità*, Garzanti, 1999.

4 Johannes ANDEREGG, *Fikcionalitás és esztétikum*, ford. V. Horváth Károly = *Narratívák 2.*, szerk. THOMKA Beáta, Budapest: Kijarat, 1998.

5 Vö. Hayden WHITE, *A történelem terhe*, ford. Berényi Gábor és mtsai, Budapest: Osiris-Gond, 1997. Jörn RÜSEN, *A történelem retorikája*, ford. V. Horváth Károly = *Narratívák 3. A kultúra narratívái*, szerk. THOMKA Beáta, Budapest: Kijarat, 1999, 39–50. Renato ROSALDO, *Culture & Truth: The Remaking of Social Analysis*, Beacon Press, 1993.

temény, mely a régi magyar irodalom elfeledett szerzőit, irodalmi furcsaságait vagy ismert szerzők kánonon kívülre került műveit gyűjtötte egybe. Weöresnek ez a másokkal együtt véghezvitt vállalkozása – *Psyché* című regényéhez hasonlóan – hosszú évekre hatással volt a magyar irodalmi kánon lassú újrendezésére is. Az említett rekanonizációs folyamat azonban nem csupán a régi irodalom másként történő olvasását eredményezte, hanem a kortárs irodalom beszédmódjára is felszabadítóan hatott. Ennek számos példája közül megemlíthetjük Esterházy Péter *Tizenhét hattyúk* című művét (1987), Fehér Béla *Törökméz* című regényét (1996) vagy Rakovszky Zsuzsa *A kígyó árnýéka* című regényét (2005). A másik meghatározó hatáselem a *Psyché* utóéletében Bódy Gábor filmes adaptációja, a *Nárcisz és Psyché* volt 1980-ban. Ez utóbbi alkotás nem csupán adaptáció, hanem – Weöres művének szellemében – kreáció is. Ezt úgy értem, hogy a történet egy darabig követi a versregény narrációját, majd önállósul, Weöres művének időbeli kereteit majd egy évszázaddal kitágítja, és csupán a film végén tér vissza az eredeti történetzáráshoz. Bódy Gábor filmje ambivalens hatással volt Weöres művére. Részben növelte az érdeklődést iránta, ugyanakkor a film a képi hatás közvetlensége miatt legalábbis egy időre a regény helyére lépett. „Valakinek a verbális megidézése nem bír akkora episztemikus erővel, mint egy képi ábrázolás, hiszen az utóbbi pusztán létevel egyúttal tárgyát is bizonyítja.”⁶

Dekonstrukció, gender, hermeneutika

92

Jelen keretek között két mozzanatot tartok érdemesnek kiemelni Weöres Sándor negyven éve megjelent művének 21. századi jelentőségére vonatkozóan. Az egyik az elbeszélte identitás dekonstrukciója, a másik pedig a gender kérdésének esztétikai tapasztalattá tétele. A személyes azonosság elbeszélte mivoltát is csak az utóbbi négy évtizedben kezdték módszeresen megkérdőjelezni olyan szerzők, mint az irodalmár és teológus Paul Ricoeur, a történész Hayden White vagy az antropológus Clifford Geertz. Ahogy erre már fentebb utaltam, mindez nemcsak az irodalomtudományi, hanem a társadalomtudományi diskurzusokban is végbement, alaposan megváltoztatva az énről, az elbeszélésről, a tudásról és ezek viszonyáról korábban vallott nézeteket mind a fikatív, mind a referenciális tudás vonatkozásában.

Kétségtelen, hogy a személyiség konstruáltsága, az identitás kérdésessége már a romantika idején megjelenik olyan szerzők műveiben, mint például E. T. A. Hoffmann vagy Sören Kierkegaard. De arra is szükséges utalni, hogy az ilyen problematika iránt érzékeny szerzők művei viszonylag csekély érdeklődést váltottak ki a kortársakból, alkotásaikat sokszor csak évtizedekkel később fedezték fel újra. Ebben az is szerepet játszhatott, hogy sokáig a modern tudás egyik sarokkövének számított az én-azonosság bizonyossága és stabilitása. „A felvilágosodás szubjektumának alapja az ember fogalma, a biztos középponttal rendelkező, egységes individuum, értelmes, tudatos és cselekvőképes lény. »Középpontja« olyan belső mag, amely már az egyén születésekor megvan, és vele együtt bontakozik ki, miközben lényegileg változatlan marad – kontinuos vagy azonos önmagával – az egyén létezése

folyamán. Az én középpontja az egyéni identitás.⁷ Ez a meggyőződés szolgált az előző századforduló esztétizáló élettapasztalatainak alapjául éppúgy, mint ahogy ezt lehetett szembeállítani a 20. század totalitárius eszméivel is. Mindehhez képest jelentős szemléleti váltásnak tekinthető, amikor megjelenik a 20. század első felében az énnel az elbeszélésben konstruált mivolta, például James Joyce vagy Witold Gombrowicz műveiben. A nyelvi intranszparencia tapasztalata alapján később már az elbeszélő én stabilitásáról is le kellett mondanunk, és ez tekinthető ismeretelméleti paradigmaváltásnak, amely Thomas Kuhn vagy Paul Feyerabend munkáiban valóban meg is jelent.⁸ Mindez esztétikai tapasztalatként is testet öltött, például az 1960-as évek amerikai posztmodern irodalmában, többek között John Barth, Thomas Pynchon, Ronald Sukenick vagy Richard Brautigan műveiben. Azonosságunk eszerint nem csupán elbeszélő tevékenység eredménye, hanem be kell látnunk azt is, hogy az elbeszélés során használt nyelv nem uralható, ezért a képződő jelentések folyamatos mozgásban, elcsúszásban vannak. Így voltaképpen nem is lehet a nyelv eszközzerű értelemben vett használatáról beszélni, hiszen önmozgása révén dekonstruálja a jelentéseket. A nyelv intranszparens entitás, amely nem referál a külvilágra, hanem mintegy létesíti azt, egyúttal kétséges téve, elmosva fikció és valóság, nyelvi és nem-nyelvi határait.

A *Psyché*ben ennek a felismerésnek feleltethető meg a főhősnő alakjának ellentmondó kirajzolódása a prózai feljegyzéseiből, verseiből, valós személyekkel folytatott fiktív kapcsolataiból (Ungvárnémeti Tóth Lászlóval, Kazinczy Ferencsel vagy az ifjú Wesselényi Miklóssal való kapcsolata), valóban élt személyek Lónyay Erzsébetnek írott fiktív levelei (Kisfaludy Sándor vagy Toldy Ferenc levele, írásos bírálata a költőnő műveiről) nyomán. De a regényben a kor európai szellemi elitje is felvonul, a „fiktív” Psyché találkozik a „valóságos” Goethével, Hölderlinnel és Beethovennel is. A kor hazai és nemzetközi nagyságairól írott levelek ironikus jelleget nyernek a nyelviség fentebb említett sajátosságainak érvényesülésével.

Göthe Urat meglátogatánk. [...] Az öreg úr nagy Lyricus, nagy Epicus, nagy Dramaticus, nagy Philosophus, nagy Antropologus, nagy Botanicus, nagy Oeconomus, nagy nem tudom mi, akár egy degeszre tömött almárium, a millyet mi-felénk a szegény viselő jánkák hasára buríttanak, hogy el-vetélyenek. Colossalis és kétségbe ejtő.⁹

A nyelvi jelentés ambivalenciájára és interferenciájára további példa a műből, hogy Lónyay Erzsébet alakja sokszor valóságosabbnak tűnik, mint a valóban élt és az életeseeményeinek többnyire megfelelően ábrázolt Ungvárnémeti Tóth László alakja. Az ilyesféle, valóságos és fiktív játékan alapuló hatást fokozták a *Psyché* eredeti kiadásában Gyulai Líviusznak a biedermeier kor stílusát imitáló grafikái, miközben viszont a szövegrészek között látható néhány Ungvárnémeti-mű eredeti címlapjának fakszimilije a fentebbi kontextusban valamiféle imitált jelleget sugallt.

7 Stuart HALL, *A kulturális identitásról = Multikulturalizmus*, szerk. FEISCHMIDT Margit, Budapest: Osiris–Láthatatlan Kollégium, 1997, 60.

8 Thomas KUHN, *A tudományos forradalmak szerkezete* (1962), ill. Paul FEYERABEND, *A módszer ellen* (1975).

9 WEÖRES, *I. m.*, 60.

Újabb Psyché-olvasatok és az imitatív beszéd

Tóth Gabriella *Psyché-analízis* című írásában a feminista irodalomkritika szemszögéből kísérli meg Weöres művét értelmezni. Az általa vázolt összefüggésben „a *Psyché* korát megelőző posztmodern szövegjátékot testesít meg azzal, hogy egyrésről a »talált kézirat« problematikáját veti fel, illetve rendkívül gazdag transztextuális szöveghálót hoz létre.”¹⁰ Tóth Gabriella tanulmánya azt a kérdést járja körül, hogy a *Psyché*ben megjelenő nőalak hogyan artikulálódik szubjektumként. Ahogyan fogalmaz: „feltevésem szerint a weöresi szövegkorpusz azon művészi alkotások közé tartozik, amely a nőt tárgyként való ábrázolása helyett önálló szuverenitással rendelkező »beszélő szubjektumként« jeleníti meg.”¹¹

A szerző érvényesíteni igyekszik a kortárs feminista irodalomkritika eljárás módjait, hiszen bírálja a magyar irodalom „falocentrikus” jellegét, a női alkotókat kirekesztő tendenciáját. Elemzi azt az ideológiát, amely igazolta a nők kirekesztettségét az irodalomtörténeti kánonból Európában és Magyarországon a 19. század elejétől. Tóth a *Psyché* heterogenitását elsősorban annak összefüggésében vizsgálja, vajon a nőalak tárgyként vagy alkotó szubjektumként artikulálódik-e a szövegben. A már korábban említett, a jelölők elcsúszó játékában képlékennyé váló identitás vizsgálata itt olyan értelemben kap hangsúlyt, hogy szerinte „Weöres posztmodernsége abban érhető tetten, ahogy a női álarcot magára öltve dekonstruálja a sztereotip női kategóriákat.”¹² A szerepnek ezzel a színházi értelmével viszont az a probléma, hogy feltételezi a szerepet játszóknak a szerephez képest „valódi” (a hagyományos modernség szerinti értelemben stabil) szubjektum mivoltát. Tóth Gabriella gondolata tehát itt visszautal Somlyó György és Tamás Attila 1970-es évekbeli Weöres-elemzéseinek szubjektumfelfogásához: „Hangsúlyoznunk kell tehát, hogy csak játssza – akárcsak egy színész a szerepében – csak pózol, maszkokat ölt magára, szöveget mond el, de nem válik azonossá a szerepével.”¹³ A „tekintélyes” szövegek meghaladását meggyőzőbben mutatja a szerzőnek az a kijelentése, miszerint a narráció heterogén struktúrája – az egymáshoz képest idegen szövegek interferenciája – teszi lehetővé az egymásba játszó szubjektum-konstrukciókat.

Kifejezetten a dekonstrukciós olvasat szándéka érvényesül Daróczi Gabriella *Nyelv – diszkurzivitás – művészet Weöres Psychéjében* című tanulmányában. Legalábbis a szerző nyelvhasználata demonstratív jelleggel ezt mutatja. Eszerint a „nyelv figurái, miként a kötet történeteiben egy másik szinten a női test villanásai »eredendően« vannak kívül az igazság ideáján, »nem vonhatók be azonosság és jelenlét« diskurzusába.”¹⁴ Fontos felismerés nyelv és testiség közös metaforikájának jelenléte a műben, mely a fiktív főhős egyik

10 TÓTH Gabriella, *Psyché-analízis*, Tiszatáj, 2011/4, 60.

11 *Uo.*, 61.

12 *Uo.*, 64.

13 *Uo.*, 64.

14 DARÓCZI Gabriella, *Nyelv – diszkurzivitás – művészet Weöres Psychéjében*, Tiszatáj, 2009/11, 91.

alaptapasztalatának, sőt saját magáról való tudásának kifejezője, és amely Daróczi szerint a befogadás során az olvasásban aktualizálódik újra. E példa alapján úgy véli, hogy „az irodalom nyelve lesz az a mező, melynek terében a megnyilatkozó szubjektummá válhat, egy élmény szubjektumává lehet.”¹⁵ Ez az állítása vitatható, amennyiben elfogadjuk, hogy a szubjektum nem létezhet a nyelvet megelőzően vagy egy másik, tetszés szerint elfoglalható nyelvi térben. Ugyanígy belső ellentmondást hordoz az a kijelentése is, hogy „a külső dolgok függetlenek az éntől, a nyelvi alakzatokkal történő behelyettesítés »lehetetlenné teszi az én közvetlen önkifejezését«. A megértés nem vehető birtokba, hiszen az én nem uralhatja, nem használhatja eszközként a nyelvet, ez pedig az én stiláris felértékelődéséhez vezet.”¹⁶

Harmath Artemisz *Psyché*-tanulmánya véleményem szerint jóval reflektáltabb és alaposabb az előbb említettekénél, amennyiben nem csupán imitálni próbálja a dekonstruktív vagy feminista olvasat felszíni jegyeit. Felhívja a figyelmet a fenti példákhoz hasonló, a modernség jegyében fogant – és ami a fő probléma, reflektálatlanul tovább görgetett – értelmezések félrevezető jellegére is. „A szerep és a maszk terminológiára építő leírások, elemzések, így akár a nem-váltást, illetve a fiktív szubjektumot valóságos társadalmi szereplőként/testként vizsgáló munkák kevés kivételtől eltekintve lemondanak arról, hogy a szubjektum identitását nyelvileg-retorikailag, és ne pusztán tematikusan létesülő identitásként képzeljék el.”¹⁷ Ahogy Harmath Artemisz is megfogalmazza, az a hiba az ilyen kifejezések használatánál, hogy a megköltött tudat és a szerző közötti távolság nagyságának képzetén alapulnak.

Egyetértek a szerzővel abban is, hogy ugyanígy közhelyeket görgetnek azok, akik Weöres művének esetében a kétszáz évvel ezelőtti nyelvnek a mesteri utánérzéséről, sőt kreációjáról írnak. Hiszen ebben az esetben elfeledkeznek arról a megkerülhetetlen distanciáról, amit a közben eltelt idő, az egyszerre fiktív és valós történelem által megkerülhetlenné tett hermeneutikai aktivitás kényszerít ránk, és kényszerített Weöres Sándorra is. A fiktív *Psyché* korának világát akármilyen mesteri módon utánozó beszédbbe megkerülhetetlenül beleépül az azóta működésbe lépett nyelvi regiszterek világa.¹⁸ Weöres – mint ahogy senki más – sem beszélhet úgy, mintha nem lett volna közben az a számtalan poétikai invenció, amely már részben a reformkorban megindult, és néha tájfunszerűen, néha csendes hullámokban fejtette ki a maga eróziós és építő hatását Petőfitől Ady Endre, Kosztolányi Dezső, Babits Mihály beszédén át József Attiláig, Tandori Dezsőig és így tovább. De nem feledkezhetünk meg a magyar nyelv azóta élt egyetlen beszélőjéről sem, még ha nevük nem is került be a köztudatba, mert egy-egy ma is jelentős kreatív nyelvi fordulat talán épp egy ilyen ismeretlennek köszönhető.

15 Uo., 93.

16 Uo., 94.

17 HARMATH Artemisz, *Psyché, a papír és a prostitúció*, Alföld, 2013/2, 91.

A gender történetisége a posztmodern olvasat dekonstrukciója lesz

Az identitás töredezettsége nemcsak Psychére vonatkozik, hanem a regény összes szereplőjére. Leglátványosabban érvényesül ez Psyché regénybeli társánál, Ungvárnémeti Tóth Lászlónál, aki Psychének egyszerre tükörképe, de a tükörkép megvonása is. A párhuzamok – a küzdelmes költői lét a saját esztétikai-alkotói elvek feltétlen vállalásával, a sorsüldözöttség, majd a korai halál – mellett ellentétük játéka is végigkíséri a művet.

Én nagy szerelmem, mit szépítném, borzasztó önös volt. [...] Egyszer azt mondtam: - Ficzó, te merő Abstractumot írsz. [...] Te a Concretumoktól elvonod az illatot, mozgást, életet, minden hideg és kemény leszen, márván liget, márván Istenek, márván ember és asszony: te nálad minden kőből és ércből vagyon. Ellenben én, ha bármiről írok, azt akarom, hogy tapintja, íze, bűze legyen.¹⁹

A dekonstruktív játékot fokozza, hogy Ungvárnémeti valós személy volt, életének elemei nagyrészt a valóságnak megfelelőek, míg Psyché költött alakja sok olvasó számára életszerűbbnek tűnik. Eközben nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy Ungvárnémeti életének tényei és létének egykori valósága is éppúgy csak szövegszerűen tételezhető, végső soron ugyanúgy fiktív a későbbi olvasó számára, mint Psyché alakja. A dekonstrukció (amelynek számos fontos írása épp a sokszor rejtett kanonizációs folyamatok, a nyelvi kisértés törekvéseinek leleplezésével nyerte el jelentőségét) ironikus gesztusként (ha van ilyen) megjegyezhetjük, hogy mára szinte kényszeres elvárás lett Weöres *Psyché* című művének posztmodern olvasata/értelmezése. Azonban ennek kizárólagosság-igénye semmivel sem kisebb hiba a modernség végsőnek tekintett olvasatainak üdvözítő hirdetésénél.

Weöresnél legalább ennyire fontos lehet – különösen a *Három veréb hat szemmel* című gyűjtemény nyomán – a régiség/premodern irodalmi beszédnek beépítése költői nyelvbe. Nem abban az értelemben, hogy imitálja vagy újraalkotja a nyelvújítás előtti irodalmi nyelvet, hanem ahogyan beszéd- és életmódzata elválaszthatatlan egymástól, azaz a regénybeli Psyché szabadsága nem csupán egy vágyott nőalak személyiségjegye, hanem a régiségnek az a magától értetődő szabadsága, amely nem ismerte még az újkori prüdériát, és nem ismerte a nemi elkülönítettség újkori ketrezeit sem. Egy későbbi kor szemében homoszexualitásnak, biszexualitásnak, féktelen nemi szabadságnak tűnhet az, ami a 19. század elejéig a társadalom minden rétegében közkeletűen gyakorolt volt, és a normalitás részét képezte. Michel Foucault elemzése²⁰ mutatták ki azt, hogy a norma és a kontroll hogyan vált megkerülhetlenné a modern hatalom által fokozatosan ellenőrzése alá vont egyének

18 Uo., 91–92.

19 WEÖRES, *l. m.*, 131–133.

20 Mint pl. a *Felügyelet és büntetés* (1975), ill. *A szexualitás története* (1976–1984) című műveiben.

teljes életében, beleértve a nemek elkülönítésének rendjét, és a szexualitással kapcsolatos tiltásokat és elvárásokat is, vagy még pontosabban, ezek nyomán megalkotva magát a szexualitást.

Lónyay Erzsébet Psyché a premodern és a modern világ határán él. Személye, életvitele, szemlélete inkább még a régiségre jellemző, amelyet a műben a részben cigány eredet, illetve a köztük való nevelkedés motívuma jelöl. Viszont azok, akikkel kapcsolatba kerül a történet során, már a modernség normái, a biedermeier konzolidált polgári eszménye szerint igyekeznek élni és viselkedni, amit Psyché nem tud vagy nem akar elfogadni.

Tudd meg fiú,
Ezek más millyenek, mint általán
Aristocratiánk. Egy négligé,
Egy mérészebb szó is már is Scandalum
A leg-több kényes Saalban és Salonban;
Pediglen permanent Scandalban élnek,
Másként unatkoznak; persze így is;
Kell tisztességes Masque-ot öltenünk
S alajja bár-mi fér tsak meg-ne tsússzék.
El is várják a bünt, de parfümiert.
Közöttük mennyi meg-aláztatás ért,
Majd el-sírom neked sed non in scriptum.

Itt Brunswickéknál bár-mint szólhatok,
Fütyölhetem Marsiglia dalát,
Ők nem sípítanak Polizey után;
Czibálhatom Carli maradék haját,
Nem marnak, hogy talán fekünni vonszom.
S hahogy tsúfságot tervelnék titokban,
Vihetném kontyom innét.”

(Levél Cousinomnak Újhelre. Bécsbül, anno 1813. 24. novembris.)²¹

Úgy vélem, ebből a szempontból Weöres nagyon gondosan kiszámított időbeli keretet adott hőse életének, hiszen két évtizeddel korábban még nem, két évtizeddel később pedig már nem ütközhetett volna a regényben megrajzolt módon régiség és modernség életmódja, értékrendje.

A modern élet kiszámíthatósága, az általa nyújtott biztonság sokakkal elfeledtette az eltelt kétszáz évben, hogy a modernség, bár javított a mindennapi életfeltételeken, és enyhítette annak korábbi durvaságát és veszélyeit, egy lényeges veszteséget is magával hozott: megszüntette élet és tevékenység, ösztönkésztetés és személyes vágy, munka és pihenés szabálytalan ritmusban pergő, és azóta javarészt csak hiába áhított egységét. A modernség embereként elvesztettük az élet megélésének azt az osztatlan örömet, amit akár az olyan mindennapi testi jóérzések okoznak, mint például a napirend kötetlensége, a későn kelés, az ebéd utáni szundikálás, a semmibe révedő

²¹ WEÖRES, *I. m.*, 64.

²² NIRA YUVAL-DAVIS, *Nem és nemzet*, Budapest: UMK, 2005, 60–63.

lustálkodás. És persze meghatározó része ennek a modern szemmel felelőtlen és élvezetg életben a szexuális tevékenységeknek az a fajta természetessége, amit legközelebb csak az 1960-as évek ifjúsági ellenkultúráinak tudatos és kiművelt, középosztálybeli tagjai próbáltak ideig-óráig újra megvalósítani.

A képzelet szülte Psyché életét követő időszakban a nemzet címen szerveződő etnikai vállalkozások lesznek azok, amelyek a nőket az illendő viselkedés, a szexuális örömök tiltása, az elvárt testtartás és megjelenés modern kalodájába kényszerítik.²² Ez alapján viszont akár félreértés is lehet a mai olvasó Psychét „emancipálnak” látó, korát megelőzően modernnek tételezett személye. Hiszen az előbbieken alapján viselkedése értelmezhető úgy is, mint a régiség emberének tulajdonsága, ahol egy zűrzavaros és önkény átszótté életvilágban a normák ritkábbak és kevésbé kötik a mindennapokat. Ekkoriban a viselkedés szabadossága tehát nem a modernség tudatosan kiküzdött emancipációjából fakadt.

Összefoglalás

Az irodalmárok szövegszerűként kezelik az írottságban kiképződő (jelentés)világokat, és eközben egyesek időnként megfélemlenek az irodalomnak arról a sajátosságáról, hogy időbeli eseményként, kontextus formájában adódnak hozzá autonómiája kiképződésének történeti előfeltételei.²³ Ennek megfelelően egy irodalmi mű keletkezését hiba lenne történeti feltételei vagy a dekonstrukció nyelvén szólva ún. elő-írottsága nélkül vizsgálni. Az így adódó ellentmondás úgy oldható fel, hogy az olvasás során hol a poétikus (tehát tisztán belső), hol a referenciális (tehát külső – életrajzi, kortörténeti, stílusbeli stb.) vonatkozásokat vesszük figyelembe, amelynek következménye az értelmezés állandó szóródása. De még jobb, ha eleve ezek állandó összjátékával, kibogozhatatlan egymásba fonódásával, kölcsönös felülírásával és érvénytelenítésével számolunk a megértés során. Weöres művének ironikus hangja nem csak abból fakadhat, hogy a kora modernségnek egyfajta posztmodern olvasatát adja művében. Az ironia abból is származhat, hogy Psyché fentebbi módon szituált személyisége lehetővé teszi egy olyan hang megszólalását, aki a régiség felől nyújtja a kora modernség világának egyféle ironikus értelmezését. A régiség, modern és posztmodern nem díszörség módjára váltják egymást az amúgy is fiktív történelemben, hanem néha összecsúsznak, egy térben-időben léteznek képviselőik (ahogy ez a magyar társadalom történetében az elmúlt kétszáz évben nem egyszer megtörtént), és ennek megfelelően kölcsönösen nem értik, illetve félreértik egymást. Jó példa erre a modern szövegek vég nélküli szörnyülködése a „kezdetleges” premodern viszonyokon vagy a posztmodern „léhaságán”. Ilyenkor nemcsak a morálisan eltérő szemléletek, hanem az egymást kölcsönösen kioltó beszédalakzatok is találkoznak. Ahogy Northrop Frye fogalmaz, minden kor gyanakvással és

23 Pierre BOURDIEU, *A tiszta esztétika keletkezéstörténete = A háló, a halászok és a halak*, szerk. RÁKAY Orsolya, Budapest – Szeged: Osiris-Pompeji, 2001, 12–13.

24 Northrop FRYE, *Kettős tükör: A Biblia és az irodalom*, ford. Pásztor Péter, Budapest: Európa, 1996, 33–70.

értetlenséggel szemléli az előző korok bevett beszédalakzatait. Így értetlenkedett a modern metonimikus szöveg a premodern metaforikussága felett, és ugyanígy tűnhet elviselhetetlenül unalmasnak a posztmodern beszédet értők számára a modernség számos alakjának halálosan komoly, minden humort nélkülöző szóáradata is.²⁴

Azt gondolom, a *Psyché* gender jelentősége nem csupán abban áll, hogy kritikusán viszonyul saját kora férfiú tudásához. A szöveg rámutat a társadalmi nem történeti konstrukciós jellegére, illetve arra a paradoxonra, miszerint a nemi szerepek történeti (de)konstruáltsága csak történeti távlatból látható be, és ismerhető fel igazán, miközben maga a történelem – a korábban említetteknek megfelelően – szintén magán viseli (de)konstruált, fiktív, tehát eredet nélküli jellegét. És ez nem csupán a történelem vagy a történeti antropológia magánügye, hanem a hermeneutika megkerülhetetlenségét tudomásul véve az irodalom sajátja is, akár íróként, akár olvasóként tételezzük magunkat.

Irodalom

- ACZÉL Petra, *Médiaretorika*, Budapest: Magyar Mercurius, 2012.
- ANDEREGG, Johannes, *Fikcionalitás és esztétikum = Narratívák 2.* szerk. THOMKA Beáta, Budapest: Kijarat, 1998.
- BOURDIEU, Pierre, *A tiszta esztétika keletkezéstörténete = A háló, a halászok és a halak*, szerk. RÁKAY Orsolya, Budapest – Szeged: Osiris-Pompeji, 2001.
- DARÓCZI Gabriella, *Nyelv – diszkurzivitás – művészet Weöres Psychéjében*, Tiszatáj, 2009/11, 91–95.
- FELSKI, Rita, *A modernitás és a feminizmus = A feminizmus találkozásai a posztmodernnel*, szerk. SÉLLEI Nóra, Debrecen: Csokonai, 2006.
- FRYE, Northrop, *Kettős tükör: A Biblia és az irodalom*, ford. Pásztor Péter, Budapest: Európa, 1996.
- HALL, Stuart, *A kulturális identitásról = Multikulturalizmus*, szerk. FEISCHMIDT Margit, Budapest: Osiris–Láthatatlan Kollégium, 1997.
- HARMATH Artemisz, *Psyché, a papír és a prostitúció*, *Alföld*, 2013/2, 91–100.
- SOMLYÓ György, *Fiú-e vagy lány? = Magyar Orpheus: Weöres Sándor emlékezete*, szerk. DOMOKOS Máttyás, Budapest: Szépirodalmi, 1990.
- TÓTH Gabriella, *Psyché-analízis*, *Tiszatáj*, 2011/4, 60–70.
- YUVAL-DAVIS, Nira, *Nem és nemzet*, Budapest: UMK 2005.
- VATTIMO, Gianni, *La fine della modernità*, Garzanti, 1999.
- WEÖRES Sándor, *Psyché: Egy hajdani költőné írásai*, Budapest: Magvető, 1972.

Weöres and Psyche in 21st Century Readings

While reading *Psyche* by Sándor Weöres some of the analysts tend to consider the main character-narrator an entity independent from the text even after stating her fictitiousness. They acknowledge how brilliantly Weöres used the means of creating figures by featuring texts, data, life events of real and fictitious people and by imitating talkings of the time. In this case, in the relationship of fiction and reality the correlation of gender is created by the fact that even forty years after the birth of the text, the character of Lónyai Erzsébet *Psyche* is still developing in the context of discussing social gender. According to this, the identity of *Psyche* is fictitious and it is created and formed over and over again under social restrictions in the course of time. Hence, the *Psyche* creation of

Sándor Weöres is not a single act but a progress. It is an important aspect of my analysis that the character of the fictitious poet Psyche becomes real in the same kind of network of narrative and performative talking acts, as the identity of any real people. Thus, the comprehensive reading but also the hermeneutic nature of sense creation is the concomitant of writing and the constant and necessary activity of dependence on this.

Keywords: narrator, fiction and reality, performative talking, hermeneutics, gender

Molnár Csilla
Nyugat-magyarországi Egyetem, Sopron
molnarcilla@hotmail.com

Mi lett volna, ha

Magyar földön Afrikában...

Absztrakt. Jelen dolgozat a spekulatív fikció spektrumán belül az alternatív történelmi regények kérdésirányaira koncentrál. Célkitűzései közt szerepel elsősorban a zsáner széleskörű megközelítése a filozófiától a fizikáig, majd a világirodalom allohistorikus alapszövegeinek (Dick, Gibson, Robison stb. művei) áttekintésén túl a hazai alternatív történelmi regények jelentős teljesítményeire (Gáspár András és Gáspár László) is kitér. Befejezésül pedig az egyik legfontosabb magyar példát elemzi: Trenka Csaba Gábor *Egyenlítői Magyar Afrika* című opusát.

*H. Nagy Péternek, aki nemcsak,
hogy megmutatott egy új ösvényt,
de el is indított rajta...*

Bevezetés, avagy miért olvassunk alternatív történelmi regényt?

101

„Ki tudja, nem él-e valamennyiünknek, minden földi embernek egy ilyen másodpéldánya, egy sötét árnyképe, álmaiban tudata alatt, és valahol messze testileg is, igen, testileg, egy messze világban, egy más csillagon? *Ki tudja, nincs-e egy ily másvilág valahol* az űrben, sötét pendentja, szomorú karikatúrája ennek a vén Földnek?”¹

Igen erős indítást érzünk rá, hogy a fent idézett sorokat, mint az első magyar sci-fi regényből vett citációt mutassuk be, a jelen horizontjából tekintve Babits *Gólyakalifája* ugyanis kétségtelenül elhelyezhető e műfaj keretein belül. A téma megközelítését talán könnyebb lett volna annak egy decizív kérdésével indítanunk, a fenti idézet egyes szegmenseinek analízise – és egyáltalán a Babits-regény játékba hozása – azonban, úgy hisszük, csak az értelmezői spektrumot tágítja tovább, s enged (még) közvetlenebb hozzáférést az allohistorikus történetek világához, lévén erre maga is kapukat nyit.

Bár *A gólyakalifa* korántsem kezeli központi problémaként a „mi lett volna, ha?” kérdését – mely az alternatív történelem műfajának, s így e tanulmány-
nak is kardinális kérdése –, a Tábornok tragédiájához vezető két szál – vagy inkább az egymás mellett kibontakozó két „más világ” – kialakulásának mégis ez az alapja. A konfliktusnak ugyanis nem az új kiindulási pontot, hogy van egy rossz és egy jó világ, hanem hogy van „két”, merőben különbö-

¹ BABITS Mihály, *A gólyakalifa*, Budapest: Interpopulart Könyvkiadó, 1996, 75. (Kiemelés tőlem – B.P.)

ző társadalmi státuszú – és eltérő képességekkel bíró – karakter, akik más-más helyre születtek, történt volt ez akár ugyanabban a világban. Egyazon univerzum ugyanis ilyenformán valami egészen más lehet, ha két különböző szemszögből tekintünk rá. Táborny figurájának ide-oda ugrálása a két világ között tehát a mi szempontrendszerünk szerint nem mutat egyebet, mint hogy mi lett volna, ha Táborny Elemér a társadalmi hierarchia egy más lépcsőfokára születik, ráadásul eltérő szellemi képességekkel. Ezen a ponton pedig már jól kirajzolódik az általunk is vizsgálni kívánt probléma, hiszen látható, csupán-csak egyetlenegy mozzanat megváltoztatása kihatással lehet egy emberi élet, vagy ha úgy tetszik, akár az emberi világ történetének alakulására is.

A mi életünkben is minden bizonnyal nemegyszer felvetődött már a kérdés: „Mi lett volna, ha?” És a válaszok: ha korábban mentem volna ki a konyhába, nem égett volna oda a sütemény; ha feloltottam volna a lámpát, nem estem volna el; ha egy perccel később indulok útnak, nem karamboloztam volna... és nem halt volna meg senki. Az ilyen és ehhez hasonló események azonban csak egy, legfeljebb pár ember életére vannak hatással (ez esetben figyelmen kívül hagyva a káoszelméletet), de ha odafigyelünk, jól láthatjuk, a történelem nagy eseményeinek alakulása mögött ugyancsak ott húzódik a nagy (!) alternatívák lehetősége (is).

A „Mi lett volna, ha?” kérdését persze számos történész teljesen irreleváns gondolatsorok bölcsőjeként értékeli – szerencsére nem mindegyikük. Akad ugyanis egy olyan irányvonal, mely az alternatív történelemnek épphogy elsőszámú értelmezője – hisz bár a történelem és a múlt mondhatni minden egyes másodpercében ott bujkál egy egészen más út kialakulásának lehetősége, mivel azonban ez nem valósult meg, ezért teljesen felesleges eltöprengnünk kimenetelén, ugyanis tudjuk, mi történt valójában. Ez így rendben is volna, amennyiben: 1, nem létezne egy alapvető és igencsak meghatározó tulajdonságunk: a kíváncsiság. Az embert mindig is hajtotta az ismeretlen felfedezése utáni vágy – szerencsére! –, hisz ha ez nincs, úgy bátran feltételezhető, hogy még most is barlangrajzokat festegetnénk. 2, Ha nem töprengünk el a történelem alakulásának más lehetőségein, úgy az általa nyerhető tanulságok igen széles spektrumát tagadjuk meg. Vajon mi lett volna, ha a nagy kán nem hal meg odahaza, Mongóliában a tatárjárás idején? Mi lett volna, ha Kossuthéknak sikerül meghívniuk egy Romanov-herceget a magyar trónra? Mi lett volna, ha a náci nem rekednek meg Sztálingrádnál? Lehetséges szerencsétlenségek és szerencsék sora ez, melyek bár nem valósultak meg, tanulsággal mindenképp szolgálhatnak... és szolgálnak is! Ahogy Andrew Roberts írja: „A képzeletbeli történelem egyik nagy előnye a valódival szemben, hogy – ha megfelelőképp használjuk – olyan új tanulságokat kínál, melyek segítenek a múlt megértésében.”² Tehát az ok-okozatiság egy különböző lefolyásának, az egyetlen eltérő mozzanattól adódó, teljesen új forgatókönyv végiggondolásának mentén még közelebb kerül(het)ünk a valóban megtörtént események megértéséhez.

A spekulatív fikció jelensége persze nem korlátozódik az irodalom területére, annak gyűjtőjellege révén azonban könnyebben és fesztelenebbül közelít-

2 Andrew ROBERTS, *Bevezető = Mi lett volna, ha...? [fejezetek a meg nem történt világtörténelemből]*, szerk. Andrew ROBERTS, Budapest: Corvina, 2006, 12.

hető meg, mint más tudományterület felől. Ennek egyik oka, hogy az irodalomnak módjában áll taglalni minden olyan jelenséget, ami az emberrel kapcsolatos, a másik pedig, hogy a literatura mint olyan, bevallottan fikció. (Közben persze ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a fikció nem azonos a tévedéssel, vagy a hazugsággal.³)

A továbbiakban először az alternatív történelmi regény zsánerének körülhatárolásával, tudományos megközelítésével, előtörténetével, majd néhány számottevő világirodalmi példa rövid bemutatásával kívánunk foglalkozni, aztán rátérünk annak a kiemelkedő magyar allohistorikus regénynek az elemzésére, amely e tanulmány megírásának apropóját adta. Trenka Csaba Gábor műve, az *Egyenlítői Magyar Afrika* bár kultikus könyvnek számít zsánerén – főként annak magyar szárnyán – belül, az irodalomkritika ez idáig méltánytalanul figyelmen kívül hagyta.

Töréspontok és a sokvilág-elmélet

„A valóságnak nagyon sok, különböző változata létezik, amelyek valahogy »egymás szomszédságában« fekszenek, mint egy könyv lapjai”⁴ – írja John Gribbin *A multiverzum nyomában* című könyvében. Az alternatív történelem megközelíthetőségéről szóló fejtegetésünk kiindulópontjául ez esetben szolgáljanak tehát az idézetben szereplő „könyv lapjai” és egy „rájuk írt”, fiktív irodalmi szöveg.

Tételezzük fel, hogy adott egy néhány soros – mondjuk tízmondatos – textus, melynek minden mondata bármiféle nagyobb akadály nélkül negálható. Ha csupán a sorrendben tizedik helyen álló elemet fordítjuk át az ellenkezőjébe, úgy a kiindulási pontnak nevezhető alapverzióhoz képest minimális változás történik. Ez persze a szöveggörnyezettől függően akár száz százalékos változás is lehet, hisz amennyiben a tíz mondat logikailag összefügg, úgy az utolsó elem negálásával az alapverzióhoz képest a teljes szövegblokk is ellentétes értelmet nyerhet (esetünkben ez a száz százalék azonban korántsem jelenti a módosulási spektrum felső küszöbét). Amennyiben azonban az első vagy második mondatot negáljuk/módosítjuk, és az ok-okozatiság tényezőjét is figyelembe vesszük, az emlegetett szövegegység darabjait pedig egymástól nem független elemekként fogjuk fel – teljes kötetlenség egyébként is csak úgy volna elképzelhető, ha például minden egyes mondat valamely szoba vagy táj ábrázolásának egy-egy újabb elemét adná, hiszen ha a zöld könyvet fekete vagy fehér vagy kék polcra helyeznénk, a mondandó és a logika nem szenvedne csorbát, ám ha előbb még szakadó esőről, a következőkben pedig már szikrázó napsütésről számolnánk be, a szöveg könnyen elveszíthetné értelmét –, úgy az ilyen szűk keretek között mozgó prózán is radikális változások mennének végbe. Mint tudjuk, ritka az a szöveg, melynek keretei csupán tíz mondatra rúgnak, és a változások sem merülnek ki a negálásnál. A létező variánsok száma tehát nem feltétlenül végtelen, de hihetetlenül nagyszámú.

3 Vö. KESERŰ József, *Előszó = Kontrafaktumok*, szerk. KESERŰ József – H. NAGY Péter, Komárom: Selye János Egyetem, 2011, 8.

4 John GRIBBIN, *A multiverzum nyomában*, Budapest: Akkord Kiadó, 2010, 336.

Az élet és a világunk is valahogy úgy működik, mint az imént kifejtett tíz mondat. A választás, vagy egy másik eshetőség kialakulása mindig ott dől el, egy-egy mondatzáró írásjelnél, a valóságban pedig egy döntésnél vagy véletlennél. Ezeket a pontokat nevezi Gavriel D. Rosenfeld professzor divergáló,⁵ H. Nagy Péter pedig neuralgikus⁶ pontoknak. A módosulás lehetősége persze szinte minden pillanatban jelen van, a történelem azonban számos olyan töréspontot produkált, melyek felett eltöprengve valóságunknak messzemenő, radikális módozatát, kontrafaktumát hozhatjuk létre. A kontrafaktum – avagy ráhúzás – szóhoz a *Magyar Néprajzi Lexikon* internetes változata a következő magyarázatot társítja: „új szöveg alkalmazása valamely szöveges dallamra [:] a népzeneben főleg az alkalomhoz nem kötött dallamok terén közismert jelenség, hogy a kedvelt dallamtípust többféle szöveggel éneklik; a népi »dal-kompozíció« általában új szöveg szerkesztését jelenti. [...] A népzenei eljárásban és az írásos forrásokban egyaránt változhat a ráhúzás alkalmával a sorok szótagszáma, akár egyes hangok aprózása, akár összevonása által.”⁷ A „sorok szótagszám változása, a hangok aprózása vagy összevonása” esetünkben persze képletesen értendő, de mindhárom kifejezés az alapverzióhoz viszonyított változást és annak mértékét mutatja. Az alternatív történelem „meséi” ebből az előfeltevésből táplálkoznak, tudományos alapot pedig a kvantummechanika nyújt számukra.

A sokvilág-elméletet (many-worlds interpretation [MWI]) Hugh Everett III., amerikai fizikus tette közzé 1956-ban. Ez az elmélet azt állítja, hogy egy multiverzumban – amely számos, párhuzamosan létező, egymástól független univerzumból áll (melyek egyike a mi univerzumunk) – együtt jelenik meg a kvantummechanika által megengedett összes lehetőség.⁸ Az Everett-interpretációt H. Nagy Péter egy, a sokvilág-elmélet felhasználásával készült filmet boncolgató szövegében a következőképp foglalja össze: „Eszerint a párhuzamos világok itt vannak a közvetlen szomszédságunkban, mivel ha egy eseménynek többféle lehetséges kimenetele van, akkor ezek mindegyike meg is valósul. Azaz folyamatosan új univerzumok jönnek létre, irdatlan nagyszámú párhuzamos világot eredményezve. Az alapgondolat szerint ugyanis mindannyiszor, amikor a Világegyetem egy kvantummechanikai szintű döntéshelyzetbe kerül, megduplázódik.”⁹ Az idézett szövegbe ugyancsak ő emel át egy példát John Gribbin korábban már említett kötetéből, melynek köszönhetően közérthetően oldja fel a kvantum-események nehezen felfogható mozzanatait. Gribbin az osztódással szaporodó amóbák esetét hozza fel példaként. Gondolatmenete szerint, amennyiben létezne egy remek emlékezőtehetséggel megáldott amőba, úgy az vissza tudna emlékezni egészen az osztódás

5 Gavriel ROSENFELD, *Miért a kérdés, hogy „mi lett volna, ha?” – Elmélkedések az alternatív történetírás szerepéről*, AETAS, 2007/1, 151.

6 H. NAGY Péter, *Imaginárium IX. SF: A képzelet mesterei*, Opus, 2009/2, 27.

7 <<http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/4-830.html>> [Hozzáférés: 2013. február 7.]

8 Hugh EVERETT III., *The Many-Worlds Interpretation of Quantum Mechanics – The Theory of the Universal Wave Function*. A teljes szöveget lásd: <<http://www.pbs.org/wgbh/nova/manyworlds/pdf/dissertation.pdf>> [Hozzáférés: 2013. február 7.]

9 H. NAGY Péter, *A sokvilág-elmélet filmes alkalmazásai*, Opus, 2012/6, 49.

előtti állapotra, amikor még egy egyed volt. Az osztódás pillanatában azonban – bár a létrejövő két amőba még azonos emlékekkel rendelkezne – már más és más, egymástól *független* utat járnának be. A hangsúly az általunk is kiemelt függetlenül van, az egymástól elvárt amőbák – univerzumok! – további léte ugyanis egymástól teljesen elszigetelten történik, és kommunikáció sem lehetséges közöttük.¹⁰

Fontos azonban megemlíteni még egy gondolatot. Ugyancsak Gribbin jegyzi meg, hogy a multiverzumban húzódó, miriádnyi párhuzamos univerzumot tekintve azok, amelyek a miénk mellett fekszenek, alig térnek el valamilyen is a mi világunktól, ám minél távolabb eső univerzumot hozunk fel példaként, az eltérés aránya annál nagyobb lesz.¹¹ Nem mindegy tehát, hogy a fentebb említett tíz mondat közül csupán egy, vagy esetleg még annak is mindössze egyetlen szónyi része változik/negálódik, vagy a szövegrész fele, esetleg kilencven százaléka. Ilyenformán tehát amíg a miénkhez viszonyított szomszédos univerzumban a különbséget esetleg egyetlen kialvó gyertya jelenti, úgy egy kialvó csillagra való eltérés fényében a két univerzum már jóval távolabbi szomszéd lesz, ha egyáltalán ez a kifejezés még továbbra is megállja a helyét.

Az alternatív történelmi regény meghatározása

Mint minden műfajnak és zsánernek, az alternatív történelemnek is számos definíciója fellelhető. Ezek közül szedünk néhányat egy csokorba, azokat, melyek összességükben a részletekig megrajzolják a zsáner kereteit és horizontját.¹²

„Az alternatív történetírást (alternate hirstory [AH]) általában a sci-fi [SF] alműfajként tartjuk számon. Míg azonban az igazi SF a jelen egy lehetséges alternatíváját vizsgálja akár egy távoli világba vagy a jövőbe vetítve, az AH a történelem egy kontrafaktuális verzióját tételezi a narratívában, amely a szövegben ugyan aktuálisként prezentálódik, ám ellenszegül a feljegyzéseknek”¹³ – olvashatjuk az olasz irodalomtörténész, Giampaolo Spedo doktori disszertációjának nyitó soraiban.

A fentieknek kissé ellentmond – vagy talán helyénvalóbb kifejezés, hogy módosult szempontrendszerből tekint a témára – a Scifipedia internetes enciklopédia alternatív történelem szócikke, melyben a következő megállapítás is fellelhető: „A science-fiction (SF) rokona, egyes értelmezések szerint az SF része, alműfaja. Világépítésében felhasznált eszköztára sok rokon vonást mutat az SF-ben alkalmazottakhoz, de sokkal inkább a történet- és társada-

10 GRIBBIN, *l. m.*, 53.

11 *Uo.*, 60.

12 A meghatározásokat – az utolsó idézetet leszámítva – a következő munkából vettem át: HEGEDŰS Orsolya, *Spekulatív fikció – Alternatív történelem = Kontrafaktumok*, 13–14.

13 Giampaolo SPEDO, *The Plot Against the Past: An Exploration of Alternate History in British and American Fiction*, 2009, 7. Lásd: <<http://paduaresearch.cab.unipd.it/1463/>> [Hozzáférés: 2012. december 2.]

lomtudományokhoz kapcsolódik a természettudományok helyett, ezért sokan nem tartják SF-nek az alternatív történelmet.”¹⁴

A zsáner egyik jelentős értelmezője, Gavriel D. Rosenfeld történészprofesszor, aki a connecticuti Fairfield jezsuita magánegyetem oktatója, a műfaj meghatározásán túl – „Alapvetően az alternatív történelem meséi – más néven az »allohistorikus« vagy »ukronikus« narratívák – a »mi lett volna, ha« kérdés esetleges konzekvenciáit kutatják egy speciális történelmi kontextusban”¹⁵ – az alternatív történelmet olyan zsánerként jelöli meg, amely „[...] szinte a semmiből tűnt fel a legfiatalabb történész generáció körében, leginkább az elmúlt évtizedben, hogy a történelmi vizsgálódás legtermékenyebb területévé váljon.”¹⁶ A magunk részéről mindazonáltal kissé túlzó érékelésnek látjuk a „legtermékenyebb terület” fémjelzést, hiszen a történészek – azt a néhányat leszámítva, akik tényleg a kontrafaktuális lehetőségek kutatását tekintik primer céljuknak – mégiscsak a valóban megtörtént események feltárására és – jó esetben – objektív bemutatására törekcsenek.

A számos definíción túlmenően szeretnénk rávilágítani a kontrafaktuális történelmi művek egyfajta ominózus jellegére is. Miként a valós történelmi tények is megvilágíthatók más-más szempontból – igen, ennél a mozzanatnál kérdőjeleződik meg a történelem objektív létmódja –, s lesznek felhasználhatók egy adott – mondjuk politikai, vallási – irányelv támogatására, vagy épp ellenében, úgy az alternatív történetírás műveinek is van egy ilyen ki- és felhasználhatósága. Következéscsen nem a való életből kívánunk példát hozni, hanem a zsáner meg-, vagy épp újjászületéséért felelős alkotás kapcsán jegyeznénk le egy esetet, melyet konkrétan az említett regény írója vet papírra, saját művének apropóján. Philip K. Dick így ír könyvének, *Az ember a Fellegvárban* (*The Man in the High Castle*)¹⁷ című regénynek egyik központi karakteréről, Hawthorne Abendsenről, aki a regény által ábrázolt alternatíván belül ugyancsak alkot egy művet – regény a regényben –, melyben az általa ismert világ egy ugyancsak kontrafaktuális megvalósulását mutatja be:

Mondanom sem kell, hogy a *Nehezen vonszolja magát a sáska* [...] politikai tartalmának köszönhetően Hawthorne Abendsen legnépszerűbb műve lett, habár mind kiadásban, mind terjesztésben „földalatti” könyv. [...] Mr. Abendsen, aki szerény és átlagos családi életet él, tudatában van a rendőrség figyelmének híressé vált földalatti regénye miatt, amelyben a tengelyhatalmak elvesztik a háborút, így csupán keveset ír; főleg sebtében firkantott levelek jelennek meg nonprofit fanzinokban, az Egyesült Államokon kívül, mégpedig nyilvánvaló okokból.¹⁸

14 <<http://scifipedia.scifi.hu/index.php?s=Alternat%C3%ADv>> [Hozzáférés: 2012. december 2.]

15 Gavriel ROSENFELD, *The World Hitler Never Made: Alternate History and the Memory of Nazism*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 4.

16 ROSENFELD, *Miért a kérdés, hogy „mi lett volna, ha?”*, 147.

17 Philip K. DICK, *Az ember a Fellegvárban*, Budapest: Agave Könyvek, 2003.

18 Philip K. DICK, *Életrajzi adatok Hawthorne Abendsenről (1974)* = *Üő, Csúszkáló valóságok*, Budapest: Agave Könyvek, 2010, 164.

Mint az a cselekmény kibontakozásával nyilvánvalóvá válik, Abendsen óvatossága nem hiábavaló, személye ugyanis egy igen éles szálka az uralkodó rendszer szemében, melyet bármilyen eszközzel hajlandóak eltávolítani.

„A történelmi regény kétségkívül nagyon kényes műfajváltozat”¹⁹ – írja Szegedy-Maszák Mihály, s hogy miért is oly kényes, arra a jelen – és főként témánk – horizontjából kívánunk rávilágítani. Lukács György elméletében a műfaj ideálja határozottan a Walter Scott-i szöveg, melynek cselekménye valós történelmi éraban játszódik, a história alappilléreit megtörtént események adják, az író pedig ezek bemutatása révén festi meg a kor társadalomképét, illetve a társadalom egyes elemeinek – álljanak bár a hierarchia azonos vagy épp eltérő fokán – konfrontációit.²⁰

Ámbár a történelmi regény textusa valós események köré fonódik, cselekményének számottevő része – sok esetben a java – továbbra is fikció. Ennek kapcsán írja Matt F. Oja az alábbiakat: „[A]zzal a feltevessel dolgozom, hogy nincs abszolút különbség az elbeszélő történelem és az elbeszélő fikció között. Azaz feltételezem, hogy semmiképp sem gondolhatunk rájuk úgy, mint minőségileg különböző műfajokra, legfeljebb mint egyetlen kontinuum vagy spektrum ellenkező végpontjaira... Minden, ami e két pont közé esik, váltakozó mértékben ugyan, de természetesen egyaránt magában rejtji a két pólus vonásait; a spektrum közepén fekvőkre pedig [...] a legkétértelműbb hibridekként gondolhatunk csupán.”²¹

A történelmi regény „kényességét” azonban elsősorban a történelemnek mint olyannak a problematikus mivolta szolgáltatja, s amíg a műfajban alkotók a zsáner reális és fiktív pólusai közt oszcillálva próbálják azt a lehető legpontosabban definiálni, addig szerintünk elsiklanak egy lényegi tényező fölött.

A magunk részéről fontosnak tartjuk a történelem kapcsán folyó bármiféle diskurzus elején leszögezni, hogy ezen tudományterületnek egyik alapvető és mindig jelenlevő dilemmája, hogy az egyes eseményeket bemutató szöveg mennyire objektív vagy szubjektív. Hisz gondoljunk csak bele, micsoda különbségeket szülhet akár egyetlen minősítő jelző beillesztése vagy épp elhagyása a történelmi szövegekben. Például: A *barbár* viking *horda* lerohan-ta a *védtelen*, angolszász földműveseket, akik mint *igaz, istenfélő* nép, az utolsó leheletükig Urukhoz fohászkodtak. Továbbá korántsem mindegy, hogy egy bizonyos népről a textus, mint „rólunk” vagy „róluk” fogalmaz. A fentiek tan-könyvek és szakkönyvek kapcsán éppúgy jelenlevő problémák.

Hogy ennek fényében létezik-e egyáltalán minden kétséget kizáróan objektív történelmi szöveg? Igen, amennyiben az mindössze a források által alátámasztott dátumot és a hozzá fűződő eseményt tartalmazza, bármiféle értékelés felvillantása nélkül. Persze a történelem így nem lenne több száraz adatsornál. A jó történész feladata pedig szerintünk éppúgy nem csupán a pontosság, de a közérthető nyelvezet alkalmazása is. És persze az elfogulatlanság,

19 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az újraolvasás kényszere*, lásd: <<http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/lit/rajongok.htm>> [Hozzáférés: 2013. március 11.]

20 Vö. LUKÁCS György, *A történelmi regény*, Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1977.

21 MATT F. OJA, *Fictional history and historical fiction: Solzhenitsyn and Kiš as exemplars*, *History and Theory*, 1988/2, 112. (A fordítás Gyáni Gábor szerint – B. P.)

melynek megőrzése a kifejtett szövegben minden bizonnyal még nehezebb, mint az előző két feltétel teljesítése.

Ilyenformán az, hogy bármiféle történelmi regény történelmi szempontból hiteles legyen – még ha meg is tartja a „száraz adatsorokban” közölt tényeket –, lényegében kizárt. Ám ezzel nincs is semmi baj, hiszen – mint ahogy azt már fentebb is megjegyeztük – az irodalom bevallottan fikció.

Hol is van hát a történelmi regény valódi helye? A magunk részéről – az előző pontban feltüntetettek fényében – erős késztetést érzünk rá, hogy az alternatív történelmi regény alműfajaként tüntessük fel. Amennyiben ugyanis az adott opus históriája valóban megtörtént események köré fonódik – ezen eseményeket tekintjük most stabil, tehát megváltoztathatatlan (!) neuralgikus pontoknak²² –, úgy az a történelem alakulásának azzal a kitételrel adja egy lehetőségét, hogy ezen verzió sarkalatos pontjai bár megegyeznek a mi történelmünk egyes szegmenseivel, a köztük zajló eseménysor azonban a történelem alakulásának csupán egyetlen – ám ezen műfaj feltételei mellett már nem kizárható – lehetősége... a végtelenből. Más szavakkal: egyes pontoknál a világaink – a regény által teremtett és a miénk – eseményei találkoznak, ám azok a történések, melyek köztük zajlanak – vagy amelyek mentén akár eljutunk hozzájuk – már különbözhetnek. Így válnak a történelmi regény cselekményében fellelhető esetleges fikciók alternatívákká.

A műfaj újraszituálási kísérletén túl érdemes megkülönböztetnünk két kategóriát is, mégpedig oly módon, hogy az adott történelmi regény főhőse valós-e vagy fiktív. Amennyiben valós, úgy még határozottabb a történelmi regény, mint az alternatív történelmi szubzsáner felé történő elmozdulás, hiszen így az adott karakter egy lehetséges élettörténetét kapjuk. Az elmozdulás mérsékeltebb, ha a főhős fiktív, így ugyanis csak a már emlegetett stabil neuralgikus pontok, esetleg a mi világunkban is tevékenykedő mellékszereplők kötik a művet a fenti kategóriához, a sohasem volt főhős élettörténete pedig a fikció felé tereli a regényt.

A nyomtatásban megjelent allohistorikus történetek lehető legteljesebb tárházát létrehozni kívánó internetes oldal, a www.uchronia.net²³ számos megközelítési és kategorizálási lehetőséget kínál a zsáner iránt érdeklődők számára. Ezek közül szempontunkból az „Oldest” menüpont a legérdekesebb, ahol a műfaj létrejöttének több lehetséges kezdőpontján túl megkapjuk azon művek listáját, melyek a zsáner szigorúan vett meghatározása és kezdete előtt jöttek létre, az alternatív történelem műfajának jellemzőivel.

Ilyenformán listavezetőnek számít az időszámításunk szerint 35 táján íródott *Ab Urbe condita* (szó szerinti fordításban: A város alapításáról) című

22 Eric Bress és J. Mackye Gruber *Pillangó-hatása* (*The Butterfly Effect*, 2004) használnak ilyen megoldást, mozijuk főhőse, Evan Treborn ugyanis képes visszatérni múltjának néhány meghatározott pillanatába (stabil neuralgikus pont!), hogy az ott – persze végig a lehető legjobb alternatíva létrehozásának reményében – „kikerült” hibák révén egy (számára) elfogadhatóbb jelent alakítson ki. Az egymáson futó alternatív lehetőségek mellett itt persze játékba lép a kaoszelmélet is, mely szerint, ha változás megy végbe egy dinamikus rendszer kezdeti mozzanataiban, úgy az efféle transzformáció nagymértékű módosulást – és az addig fennálló alternatívához képest torzulást – okoz a rendszer hosszú távú működésének aspektusában.

23 Hozzáférés: 2013. február 6.

munka, Titus Livius tollából.²⁴ A szerző saját művét annalesnek titulálja – amely magyarul leginkább évkönyvnek fordítható, s mely az ókor és a középkor történetírásának legmeghatározóbb műfaja volt –, ugyanis évről évre haladva tekinti át Róma történetét, a város megalapításától i. e. 9-ig, Drusus haláláig. Az ősök példázataival (*exemplum maiorum*) tarkított munka sokszor moralizáló, erkölcsi jellegű történetekre épít, és nem használ forráskritikát, Róma dicsőségét ugyanis oly nagyra értékeli, hogy annak népe bátran származtathatja magát Mars istentől. Ilyenformán nem meglepő, hogy az írás alternatív történelmi jellege is azon alapszik, hogy Nagy Sándor esetleges Róma elleni hadjárata kudarcra lett volna ítélve, egyfelől annak nagyszerű, a fennálló békét őrző hadvezérei által, másfelől pedig, hogy Alexandrosz egyre bővülő birodalmával arányosan nőtt hadseregének perzsa, személyének pedig dáriuszi jellege.

Livius műve előtt azonban játékba hozható még a történetírás atyjának, Hérodotosznak munkássága is, aki a rá jellemző kitérőkkel dúsított, s ugyancsak korlátozott forráskritikát alkalmazó stílusban azon is elmereng, vajon hogyan alakult volna a történelem, ha Maraton kapcsán nem egy világraszóló görög győzelem, de épp ellenkezőleg, Hellász bukása jutna az eszünkbe.

Ha ki kellene választani az első regényt, amely a műfaj jegyeit viseli magán, úgy – az Uchronia szerint – a Louis Geoffroy álnév alatt publikáló Louis-Napoléon Geoffroy-Château művét, a *Histoire de la monarchie universelle: Napoléon et la conquête du monde (1812-1823)* [Az egyetemes monarchia története: Napóleon és világ meghódítása] – kellene megneveznünk. Ebben az opusban a Napóleon vezette offenzíva térdre kényszeríti mind Oroszországot, mind pedig Angliát, majd a korzikai „kiscsászár” jogára alatt az egész világ egyesül. Ezzel szemben Hegedűs Orsolya fentebb már hivatkozott munkájában említ egy jóval korábbi, 1490-es keltezésű katalán románcot is, *Tirant lo Blanc* címmel, Joanot Martorell lovag tollából, melyet Cervantes a „világ legjobb könyve”-ként értékeli, Mario Vargas Llosa azt mondja róla, hogy az „egyik legambiciózusabb és szerkezeti szempontból talán a legmodernebb a klasszikus regények közül”, Martí de Riquer pedig „minden idők legkiemelkedőbb katalán regényének” nevezi.²⁵ *Tirant lo Blanc* egy burgund lovag, aki dicsőséges tettei által a bizánci hierarchia csúcsán állók közé kerül, megvédi a várost II. Mohamed ostromától, és Anatólia mélyére űzi az ottomán hódítókat. A mű tematikáján jól érződik az egész Európát megrendítő trauma, mely a kereszténység keleti bástyájának, Bizáncnak 1453-as elestével lett úrrá az egész kontinensen.

A legkorábbi alternatív történelmi novellaként egyértelműen Nathaniel Hawthorne²⁶ műve, a *P's Correspondence* említhető. A címben is megjelölt

24 Kis Ferencné és Muraközy Gyula általi teljes magyar fordítása: Titus LIVIUS, *A római nép története a város alapításától* címen elérhető a Magyar Elektronikus Könyvtár weboldalán, az alábbi címen: <<http://mek.oszk.hu/06200/06201/>> [Hozzáférés: 2013. február 6.]

25 Vö. HEGEDŰS, *Spekulatív fikció – Alternatív történelem*, 15.

26 Nathaniel Hawthorne és a korábban említett Philip K. Dick-regény, *Az ember a Fellegvárban* egyik karakterének, Hawthorne Abendsennek a neve közt nem véletlen az összecsengés. Dick ezzel fejezi ki a műfaj korábbi, jeles képviselője iránti tiszteletét.

levélben olyan alakokkal való találkozások története kerül elbeszélésre, akik annak megírásakor a mi világunkban már meghaltak; vagy épp fordítva, olyan halálesetekről is szó van, amelyek nálunk nem következtek be. Így kerül bemutatásra néhány olyan esemény, ahol Byron, Burns és Shelley még élnek, Dickens azonban már elhunyt.

Az alternatív történelmi műfaj kialakulásának kapcsán a www.uchronia.net több lehetséges időpontot említ. Enyhén problematikus azonban egy ilyen jellegű irodalmi küszöböt csupán csak egy mű megjelenéséhez kötni. Esetünkben viszont, mivel a két megjelenés időben igen közel áll egymáshoz, mindent összevetve azt mondhatjuk, hogy a zsáner kialakulása az 1930-as évekre tehető. Ezalatt részleteibe menően a következő két jelentős megjelenést értjük, melyeket Geoffrey Winthrop-Young is említ *Fallacies and Thresholds: Notes on the Early Evolution of Alternate History*²⁷ című, az alternatív történelem műfajának aprotóóján íródott munkájában:

1931-ben J. C. Squire szerkesztésében megjelenik az *If It Had Happened Otherwise* című, alternatív történelmi szövegeket tartalmazó antológia, mely összes novellájának címe a műfajt klasszikusan jellemző „ha, hogyha” kifejezéssel kezdődik. Az antológiában nem kisebb személy, mint Winston S. Churchill írása – *If Lee had not Won the Battle of Gettysburg* – is fellelhető.

1939-ben pedig megjelenik L. Sprague de Camp *Lest Darkness Fall* című novellája, melyben korunk embere egy misztérium folytán visszajut az I. Justinianus császár korabeli Bizáncba, és néhány modern ipari ágazat elindításával véget vet a sötét középkornak. Ez a mozzanat teszi az alternatív történelem műfaját a sci-fi (időnkénti) szubzsánerévé.

A kezdődátum megállapítása tehát igen képlékeny, az azonban bizonyos, hogy a '30-as éveket követően éppúgy sorra láttak napvilágot a műfaj mára már klasszikussá vált teljesítményei, mint a kisebb fajsúlyú kötetek. A továbbiakban olyan világirodalmi teljesítményeket szándékozunk bemutatni, melyek mindegyikéről elmondható, hogy újabb és újabb korszakhatárt jelentettek az allohistorikus regények történetében.

Bármeekkora erőfeszítéseket tett is a posztmodern annak érdekében, hogy szétrombolja az irodalom mainstream ága és a peremre sodródott (száműzött?) vonulat közti határokat, a kívánt eredményt azonban nyilvánvalóan mind a mai napig nem sikerült elérnie. Ennek legszilárdabb bizonyítéka vélhetően nem más, mint hogy a fenti kifejezéseket mindannyian értjük és ugyanúgy értjük. Nem is beszélve arról, hogy ha elfogadjuk, hogy az irodalmi Nobel-díj valóban a világ legnagyobb alkotóit, s azok műveit illeti meg, úgy jogossá válik a kérdés: az elmúlt száztizenkét évben, amióta a díjat osztják, tényleg nem született még egyetlen olyan peremműfaj-szerző és peremzsánerben íródott mű sem, amely kiérdemelte volna ezt az elismerést? A Nobel-díjasok kapcsán talán érdemes megjegyeznünk még egy jelenséget. Amikor világirodalomról beszélünk, vajon melyikünknek jut eszébe elsőként mondjuk egy arab, finn vagy héber szöveg? Nos, talán egyikünknek sem, angolszász azonban

27 Vö. Geoffrey WINTHROP-YOUNG, *Fallacies and Thresholds: Notes on the Early Evolution of Alternate History*, 2009, 99–117. Lásd. <http://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/28673/ssoar-hsr-2009-no_2__no_128-winthrop-young-fallacies_and_thresholds.pdf?sequence=1> [Hozzáférés:2013. február 6.]

annál inkább. Persze világnyelv lévén ez nem meglepő, de az, hogy kis híján a Nobel-díjasok negyede²⁸ angol nyelven alkotó szerző legyen, sokakban kételyeket támaszthat afelől, hogy minden jelölt ténylegesen azonos esélyekkel indul.

Amennyiben a peremműfajok kategóriájában legjelentősebbnek számító díjakat helyezük nagyító alá (Sci-fi: Hugo-,²⁹ Nebula-díj;³⁰ Fantasy: World Fantasy-díj³¹), úgy módosítanunk kell a fenti megfogalmazást, és kijelenthetjük, hogy ezekben a kategóriákban a nem angolszász díjazottak aránya általánosan elenyésző. Korábbi kérdésünket az azonos esélyekről persze itt is feltehetnénk, egy dolog azonban kétségtelen: a peremműfaj-irodalom – melynek az alternatív történelem is egyik zsánere, elsősorban – már csak eredetét tekintve is – angolszász termék.

Az alábbiakban három igen jelentős aliohistorikus regényről ejtenénk pár szót. Neuralgikus pontjaikat tekintve a válogatásunkban szereplő művek közül az egyik a ma ismert nyugati világ és ideológia egyik legradikálisabb módozatát mutatja be, a másik egy technológiai újítás mentén építi fel rendszerét, a harmadik pedig egy olyan Földet mutat be, ahol az európai fehér ember lényegében kimaradt a világ sorsának alakításából.

Philip K. Dick: *Az ember a Fellegvárban*

„– És ez a könyv milyen másik jelenben játszódik? – kérdezte Childan, kezében még mindig a *Nehezen vonszolja magát a sáskát* szorongatva.

Betty válaszolt rövid szünet után:

– Amelyikben Japán és Németország veszti el a háborút.

Mindhárman némán ültek.”³²

A fenti idézet számunkra lényegében nem több, mint egyszerű ténymegállapítás. Dick világában mindez azonban nem ilyen egyszerű. Hogy miért, azt ekképp foglalták össze a kötet hátlapján: „Amerika, 1962. A rabszolgatartás újra legális. A néhány túlélő zsidó álnéven bujkál. San Franciscóban a Ji King legalább annyira hétköznapi dolog, mint a telefonkönyv. Mindez azért, mert a szövetséges hatalmak elveszítették a második világháborút, és az Egyesült Államok területén most közösen osztozik a császári Japán és a náci Németország. / De azt mondják, létezik egy könyv. Egy betiltott könyv, amely egy másik világról szól.”³³ Az idézet végén emlegetett kötet nem más, mint a *Nehezen vonszolja magát a sáska*, az a mű, amelyről már tanulmányunk első fejezetében is szóltunk. Dick tehát nemcsak egy „egyszerű” alternatív világot alkot, de a szövegen belül még annak egy párhuzamos univerzumát is létrehozta, ugyancsak egy alternatív történelmi regényen keresztül. Ennek apropóján három mozzanatot tartunk fontosnak kihangsúlyozni:

28 <http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/literature/shortfacts.html> [Hozzáférés: 2013. február 8.]

29 Lásd <<http://www.thehugoawards.org/hugo-history/>> [Hozzáférés: 2013. február 8.]

30 Lásd <<http://www.sfga.org/nebula-awards/>> [Hozzáférés: 2013. február 8.]

31 Lásd <<http://www.worldfantasy.org/awards/awardslist.html>> [Hozzáférés: 2013. február 8.]

32 Dick, *Az ember a Fellegvárban*, 94.

33 *Uo.*, hátlap

1, Mint ahogy az a mű végén kiderül, a *Nehezen vonszolja magát a sáská-*nak lényegében két szerzője van: Hawthorne Abendsen és a Ji King – a fikción belüli alternatív történelmi regény ugyanis a keleti jóskönyv adta válaszok szerint íródott. Az író ilyenformán mintha csak közvetítőként, legfeljebb kérdezőként volna jelen; a szöveg kvázi nem az ő fantáziája szerint íródott. Persze korántsem mindegy, hogy pontosan mit és hogyan kérdezzük meg. Abendsen szerepe tehát mégsem nélkülözhető. „– A könyv és én – mondta Hawthorne –, már régen kettéosztottuk a szerepeket. Ha megkérdezném, miért írta a *Sáskát*, a saját részemről mondanék le. Hiszen a kérdésben az rejlik, hogy én semmit nem tettem a gépelésen kívül. És ez nem igaz, nem is illene...”³⁴ Számunkra meglehetősen érdekes, ez pusztán érdekesség, de ott, ahol emberek milliói élnek a Ji King adta jóslatok szerint nap mint nap, a mű még inkább felértékelődik.

2, Az alternatív világ ugyancsak alternatív univerzuma továbbá nem egyezik meg egy az egyben a mi világunkkal,³⁵ ilyenformán nem is a mi univerzumunk pontos vetületét, hanem – a korábbiak szerint – egy, a miénkhez közelebbi szomszédságban lévő világét adja.

3, Dick műve így adja egy oda-vissza játék kiindulópontját, hogy vajon melyik világ is a valóságos – már ha létezik ilyen –, a miénk, vagy netán *Az ember a Fellegvárbané*, hisz amennyiben a kötet karaktereinek a *Nehezen vonszolja magát a sáska* elgondolkodtató alternatíva lehet, úgy nekünk az ő műve miért ne volna az?³⁶

Ha egy irodalmi műben valamiféle világtérképpel találkozunk, az Tolkien nyomán szinte rögtön azt a premisszát ébreszti bennünk, hogy fantasyval van dolgunk. Dick és más alternatív történelmi szerzők műveinek kapcsán azonban éppúgy hasznos lehet egy ilyen módosított térkép beékelése, hisz az általa indukált jelentéstöbblet olykor bekezdésekre rúgó leírásokkal is nehezen volna visszaadható.

Az ember a Fellegvárban 1962-es megjelenésével lényegében az alternatív történelmi regények fénykora jött el. A fenti dátumot követően szerzők sokasága választotta divergáló pontnak a második világháború valamely kulcsfontosságú eseményét, s az Uchronia gyűjteményét szemlélgetve azt is leszögezhetjük, hogy az amerikai polgárháború mellett eme éra módosított változatai képezik a legnagyobb frakciót az allohistorikus regények kategóriájában.

William Gibson – Bruce Sterling: *A gépezet*

Ha a Dick-kötetet, mint az alternatív történelmi zsáner reneszánszát vagy igazi térnyerését elősegítő, illetve mint a második világháború ihlette neuralgikus pontok mentén felépült regényhullám klasszikus darabját mutattuk be, úgy a Gibson és Sterling opusa, *A gépezet*³⁷ (*The Difference Engine*) – néhány, nála

34 Uo., 214.

35 A különbségek kapcsán lásd TAKÁCS Gábor – SZILÁRDI Réka, *A Mein Kampf, a Ji King és a telefonkönyv = Ütköző világok: Tanulmányok Philip K. Dick műveiről*, szerk. SZILÁRDI Réka, Dunaszerdahely: Lilium Aurum, 2010, 33–55.

36 Vö. Klapcsik Sándor, *Science fiction és történelem: utópia, szimulákrum, párhuzamos univerzumok*, Prae, 2005/3, 16–27.

37 William GIBSON – Bruce STERLING, *A gépezet*, Budapest: Galaktika Fantasztikus Könyvek/Nagual Publishing, 2005.

kevésbé jelentős mű mellett – egy egész műfaj, stílus és szubkultúra – a steampunk – létrejöttéért is felelősnek mondható. „A steampunk [...] a múlt fantasztikus lenyomatának bizonyul, ahol nem a lehetséges jövő, hanem a lehetséges múlt alternatívája a kiindulópont [...] amely a múltba projektálja a huszadik század és a harmadik millennium kezdetének legtöbb társadalmi, szociális, kulturális és (egzisztenciál)filozófiai kételyét”³⁸ – írja a műfajról Gyuris Norbert.

A történet – bár maga is egy, a fél világra kiterjedő birodalomban játszódik, s a viktoriánus kor szelleme így nem csupán a mindenség közepének számító London utcáit lengi be, de tengereken és kontinenseken is átszárnyal – itt nem egy politikai, hanem technológiai divergáló pontnál indul a másik irányba. A majdnem, a „mi lett volna, ha?” ereje azonban itt is legalább annyira érződik, mint egy háború ellentétes kimenetelénél.³⁹

Különös sors az, ami Charles Babbage-nak, az angol matematikusnak jutott, ő az ugyanis, akit csupán egy hajszál választott el attól, hogy ma a számítógép feltalálójaként emlegessük. Babbage-t hihetetlenül bosszantották azok a hibák, melyek egyszerű emberi figyelmetlenségből adódóan matematikai számítások tömkelegében okoztak torzulást. „Adná az Úr, hogy ezeket a számításokat is a gőz erejével lehetne elvégezni!” – sóhajtott fel egykor, amint azt Simon Singh figyelemreméltó munkájában⁴⁰ olvashatjuk. Valahol a fenti gondolat volt az, amely arra sarkallta Babbage-t, hogy 1823-ban előálljon az „Első – majd a Második – számkülönbözeti gépezet” tervével. A nagy mű az igencsak késlekedő eredmények, s az ennek folytán egyre apadó állami támogatás okán végül nem készült el.

Feltehetnénk persze a kérdést, hogy egyáltalán működhetett volna-e Babbage bármelyik számítógép-terve vagy tervmódosítása is, a „Második számkülönbözeti gépezet” ugyanis már csupán vázlatrajz formájában fogant meg. Nos, 1991-ben a Science Museum Babbage tervei alapján elkészítette a világ megkésett „első” számítógépét..., amely hibátlanul működött!⁴¹

Kim Stanley Robinson: *A rizs és a só évei*

Mint azt fentebb már említettük, a fenti két regény egyaránt a nyugati kultúrában végbement radikális változások mentén építkeznek. Robinson műve ezzel szemben még azzal sem elégszik meg, hogy áttegye a cselekmény és az alternatív világépítés centrumát keletre. Ő a világot formáló tényezők közül egyszerűen kihúzza Európát, regényében annak lakossága ugyanis – a középkori pestisnek „hála” – a mi világunkban érvényre jutottakhoz képest cirka egy százalékra csökkent. A keresztény ideológián felnövő, majd – annak szűk kereteit felismerve – abból kilépő nyugati társadalom több mint hatszáz

38 GYURIS Norbert, *Sci-fi, posztmodern, steampunk?*, Prae, 2005/3, 30.

39 Tehát levonható a következtetés: minden ami steampunk, egyben alternatív történelem is. Ez vice versa persze nem működik, az allohistorikus zsáner ilyenformán a steampunk fölérendelt műfajaként is említhető.

40 SIMON SINGH, *Kódkönyv: A rejtjelzés és a rejtjelfejtés története*, Budapest: Park, 2007, 72–74.

41 <<http://news.bbc.co.uk/2/hi/science/nature/710950.stm>> [Hozzáférés: 2013. február 9.]

évnvi dominanciája ilyenformán kimarad a világtörténelemből. Igen, valóban hatszáz évről van szó, Robinson vállalkozása tehát jócskán túlszárnyal az alternatív történelem-szerzők általában vállalt keretein, igaz, tőle ez nem számít egyedi megoldásnak.⁴² *A rizs és a só éveiben*⁴³ (*The Years of Rice and Salt*) vallási, tudományos, gazdasági és művészeti téren egyaránt a Közel- és a Távols-Kelet birodalmainak hegemoniája jut érvényre. Amerika felfedezése Kolumbusz helyett a kínaiak érdeme lesz, a tudományosság pedig az antik tudósok műveihez idomulva új alapokra épül. A korábbi két regénnyel ellentétben Robinson karaktereinek csoportja más-más korokon, országokon, vallásokon és kultúrákon vonul végig – opusának szálait a szerző ugyanis a reinkarnáció segítségével szövi össze –, mígnem a történelem folyamából kiemelkedve el nem jutnak a bardónak nevezett átmeneti állapotba, ahol alkalmuk nyílik hozzáfűzéseket tenni életük alakulásához.⁴⁴

H. Nagy Péter hívja fel a figyelmet arra, hogy bár a kötet egy, a miénktől lényegesen eltérő univerzumot épít, egyes komponensek – pl. a tudományos eredmények – mégis stagnálni fognak. „Ezzel Robinson regénye arra is utal, hogy az emberen túli (vagy azt megelőző) világot nem lehet megkerülni. Ha a felfedezések időbeli mintázata és konkrét megfogalmazása eltéréseket is mutat, a végkövetkeztetések rendre azt bizonyítják, hogy a fizikai-biológiai igazságokhoz (azok belátásához) így-vagy úgy, de el fog jutni az emberi elme.”⁴⁵

Magyar példák

114

Bármennyire is frusztráló tud lenni olykor, irodalmi tanulmányaink során bizony ritkán hallhattuk azt, hogy a magyar irodalomnak sikerült volna lépést tartani a nyugattal. Jellemzően néhány, időnként azonban akár több évtizedes lemaradással kell szembenéznünk, s a különböző áramlatoknak is sokkal inkább – ha nem kizárólag – befogadói, mintsem generálói voltunk. Mindannak ellenére azonban, hogy egyes peremzsanerek tárgykörében csupán egy, legfeljebb két magyar mű látott napvilágot (magyar steampunk – s egyszerre alternatív történelmi – regényként W. Hamilton Green (Galántai Zoltán) *Mars 1910*⁴⁶ című opusa és a két Pintér, Bence és Máté friss műve, *A szivarhajó utolsó útja*⁴⁷ volna megemlíthető, míg például a hard sci-fi egyetlen hazai példája az ugyancsak 2012-es datálású Brandon Hackett (Markovics Botond) regénye, *Az*

42 Példaként ide kívánkozik *Mars-trilógiája*, melynek három, ugyancsak impozáns terjedelmű kötete tizenöt évnvi kutatómunka eredményeként született meg 1992 és 1999 között. Robinson ebben a trilógiában – *Vörös Mars*, *Zöld Mars*, *Kék Mars* – a címben szereplő bolygó kezdeti felfedezésétől, annak emberi meghódításán át, egészen élhetővé tételéig vezet végig olvasóit. Magyarul eddig csak a trilógia első kötete jelent meg, két részben: Kim Stanley ROBINSON, *Vörös Mars I-II.*, Budapest: Möbius, 2001.

43 Kim Stanley ROBINSON, *A rizs és a só éve*, Budapest: Metropolis Könyvek, 2009.

44 Vö. SÁNTA Szilárd, *A jelen mintázatai*, Opus, 2009/2, 33–34.

45 H. NAGY Péter, *A képzelet nagymesterei – Dicktól Robinsonig = Kontrafaktumok*, 27.

46 Budapest: Valhalla Páholy, 1997.

47 Budapest: Agave Könyvek, 2012.

*ember könyve*⁴⁸ lenne), mindent egybevetve sci-fi, fantasy, s a témánk alapját jelentő alternatív történelmi művek terén biztatóan állunk. Az első – az elmúlt évtizedben két kiadó által is újra kiadott – allohistorikus magyar regény ugyanis még Philip K. Dick fent elemzett művét is megelőzi, hiszen szinte rögtön az általa választott divergáló pont (a második világháború) után, 1945-ben íródott. Erről azonban a következő részben ejtünk majd több szót. Itt inkább – a teljességre való törekvés nélkül – megjelölünk még pár, a zsáner berkein belül született hazai teljesítményt: W. Hamilton Green (Galántai Zoltán): *A negyedik birodalom*⁴⁹, László Zoltán: *Hiperballada*⁵⁰, András György: *Polgárháború*⁵¹. Mondanunk sem kell azonban, hogy a magyar történelem – mint lényegében minden más nemzet múltja – a számosnál is számosabb, kivilágló neuralgikus pontként is felfogható eseményt jegyezz, az alternatív történelmi szerzők számára tehát jócskán akad választék.

Gáspár László: *Mi, I. Adolf*

„1965. január 21-én a hitlerburgi császári palotában már kora hajnalban szokatlan élénkség uralkodott. A Big Ben az Eiffel-torony ormán még csak az imént ütötte el a négyet, de nemsokára mindenki talpon volt a Palotában, pedig a New York-i Szabadság-szobor és a moszkvai Lenin-emlékmű még teljes fényvel ragyogott a főváros háztengere fölött.”⁵² Ezekkel a helyzetteremtő sorokkal nyitja kötetét az első magyar alternatív történelmi szerző, Gáspár László (L. G. Gaspars). A mű divergáló pontja nyilvánvaló, az egy helyre „gyűjtött” nemzeti és fővárosi jelképek pedig még inkább megfestik a Harmadik Birodalom győzelmének dicsőségét. Gáspár alkotása azért is érdemel nagy figyelmet, mert 1945-ös keltezése révén egy olyan szerző horizontjából ad kitekintést az adott kor egy esetleges változatára, amit ő maga nem könyvek lapjairól és évek távlatából ismer. A regény címéből egyértelműen adódik, hogy Hitler fölülemelkedett a fűherri státuszra. Ami kétségkívül érdekes, hogy ezt nem önszántából, de a nép akaratából tette, a *Volk* ugyanis „könyörgő körmenetekkel” kérte vezérért – akinek Alexandrosz, Caesar és Napóleon egyaránt csak az árnyékai voltak –, hogy ne is „csak” császárrá, de két lépcsőfokot téve egyenesen istenné nyilváníttassa magát. Hogy nem így lett, az csak a Führer „szerénységének” tudható be, igaz, a hónapkeresztelésről már nem mondott le, s a nálánál kisebbnek bizonyult császárokról elnevezett hónapok után egyértelmű volt: szeptembert *hitlerre* kell átnevezni. Ezt persze az is alátámasztotta, hogy ebben a hónapban indult meg a vezér világhódító diadalmenete, 1939. *hitler 1-jén*.

Németországot és magát a világ urává tette, császárrá koronáztatta magát, dinasztiát alapított, fiúörököse is van – milyen vágyai lehetnek még?

48 Budapest: Agave Könyvek, 2012.

49 Budapest: Valhalla Páholy, 2002.

50 Budapest: Inomi, 2005.

51 Budapest: Partvonal Kiadó, 2006.

52 GÁSPÁR László, *Mi, I. Adolf*, Budapest: Fapadoskönyv, 2010, 5.

Japánt legyűrni? Az Ausztráliába és az óceániai szigetekre szorult emigráns Szabad Nemzeteket felszámolni?
Ez igazán nem probléma!⁵³

A regényben szereplő náci birodalom a Dick-kötethez képest már a sztori alaphelyzetében kiterjedtebb, hisz Indiát és Kínát már egyaránt jogara alá hajtotta, az aktuális frontvonal pedig a japán anyaországban húzódik. A szamurájok utódainak felőrlése után a Szabad Nemzetek és az „emigráns csöcselék” likvidálása pedig már csak gyerekszám lehet...

Gáspár András: *Ezüst félhold blues*

„A regényben vázolt alternatív idővonal kulcsfontosságú eseménye a holt-tengeri vetődésnél Krisztus előtt 32-ben kipattant földrengés, mely katasztrofális szeizmikus láncreakciót indít el a Földközi-tenger medencéjének keleti részén, elmélyíti a hasadékokat az afrikai és az arábiai kőzetlemezek között, és létrehozza az utóbb Julián-szorosnak nevezett képződményt, saját világunk Szuezi-csatornájának természetes megfelelőjét⁵⁴ – jegyzi meg a szerző a kötet függelékeiben. Mint láthatjuk, a neuralgikus pont ebben az esetben nem politikai, technológiai, sem pedig egy betegség eredményeként születő változás, hanem egy, a mi világunkhoz viszonyított geológiai eltérés, az idézetben emlegetett Julián-szoros ugyanis alapot szolgáltatott az Oszmán Birodalom dinamikusabb terjeszkedéséhez, mely ilyenformán nem rekedt meg a mi univerzumunkban ismert módon. Az általában megszokottakon felül – a világ a regény cselekménye közben bontakozik ki – Gáspár András a már emlegetett függelékben összefoglalja a jelentős módosulásokat. Ezek közül az egyik számottevő mozzanat, amikor a 17. században egy új világverő török vezér lép a történelem színpadára, és ismét beindítja a nyugatiak által már jó ideje sikeresen gátolt oszmán terjeszkedést. A Mahdi – így nevezik – végül, rejtélyes módon életét veszti, a Napóleon által – aki a császári jelvények helyett megelégszik a konzuli tiszttel – újra stabillá váló nyugat pedig méltó ellenpólusa lesz az Oszmán Birodalomnak.⁵⁵ A cselekmény alternatív történelmi hátterét ilyenformán nagyvonalakban behatároltuk, s bár most a technológiát érintő változások elemzésére nem térünk ki – ezt Hegedűs Orsolya játékba hozott munkájában ugyanis már elvégezte helyettünk⁵⁶ –, érdemes azonban megemlítenünk a Mahdi varázserejű gyűrűjét, mely a történetet – az általunk megjelölt műfaján túl – a fantasy zsánerébe is besorolja. Az emlegetett ékszer ugyanis – mely a világoosság istene révén azért teremtetett, hogy minden világkorszak ébredésénél a rá érdemesek kezébe kerüljön, hogy az így kiválasztottak méltóképp vehessék fel a harcot az árny szolgálóival – emberfeletti erővel ruhazza fel viselőjét. A Mahdi is így válhatott egyszerű pásztorfiúból világverő hőssé. A regény cselekményének idősíkján azonban a gyűrű – saját vilá-

53 Uo., 6–7.

54 GÁSPÁR András, *Ezüst félhold blues*, Budapest: Tuan, 2007, 297.

55 Az alternatív és a mi világunk közti eltérések, valamint a teljes kötet remek elemzését nyújtja: HEGEDŰS Orsolya, *Az alternatív történelem mint fantasy*, Opus, 2011/2, 76–91.

56 Uo., 86.

gában – nem talál a viselésére érdemest, így – ellentmondva a fentebb Gribbin által idézeteknek – kaput nyit egy másik univerzumra, és onnan emel át egy hőst, hogy az méltóképp teljesítse be a kibontakozó világkorszakban az égiek és a halandók által egyaránt áhított reményeket.

Trenka Csaba Gábor: *Egyenlítői Magyar Afrika*

„– Hol születtél?

– Otthon, Magyarországon. És te?

– Itthon, Hungarovillben. Afrikában.

Összenevettünk.” (90.)⁵⁷

Trenka Csaba Gábor könyvében úgy olvashatunk Magyarországról, mint azelőtt még soha. Nála, az általa jegyzett alternatív világban ez az ezeréves állam ugyanis túlnő Európa keretein. Trenka Magyarországa egészen Afrikáig elér.

A szerző ebben az esetben is az alternatív történelem zsánerének egy stabil szárnyához igazodik, divergáló pontjául ugyanis a klasszikus, második világháborús törést választja, s bár erről az alábbiakban még jóval részletesebben is szó lesz, az azonban kétségtelen, hogy alakjai nem a történelem alakulásának centrumában állnak – mint ahogy történik ez a *Mi, I. Adolf* esetében –, hanem – mint Dicknél – jócskán a peremre sodródva élik mindennapi életüket, és próbálják leküzdeni annak nehézségeit. A történetnek az allohistorikus világ ilyenformán csupán díszletét adja, ám ennek a dekorációnak igen mesterien kidolgozott minden apró íve, színe és repedése.

Jelen fejezetnek nem célja az elemzés megkezdése, csupán az elérni kívánt célokat vázoljuk fel benne. Előbb a Trenka által alkalmazott narratológiai és időműveletekkel foglalkozunk, s az általuk kirajzolt kép mentén párhuzamokat állítunk a világirodalom egyes klasszikusaival. Ezt követően a szerző, a narrátor és az általuk közösen alkotott világ viszonyát elemezzük, s mivel az addigi fejtegetés egésze a főhős/narrátor karakterének apropóján nyer formát, így a blokk Lajtai Gábor nevének etimológiai elemzésével zárul. Végül pedig az *Egyenlítői Magyar Afrika* alternatív világáról szólnunk, illetve a közte és a fentebb már emlegetett párhuzamos világok közt fennálló hasonlóságokkal és különbségekkel foglalkozunk.

Horizontok és auktori műveletek

Egyes értelmezések szerint a mű fő karakterének szempontjából történő kibontása talán nem épp a legszakszerűbb megközelítési mód, jelen opus kontextusának fényében mégis ez tűnik a legcélravezetőbbnek. Bár a korábbiakban az *Egyenlítői Magyar Afrikára* (a továbbiakban *EMA*) mint alternatív történelmi regényre hivatkoztunk, a mű azonban önnön textusában önéletrásként értékeli magát.

„Mr. Bahr figyelmeztetett, hogy a szokásos terjedelmet jóval meghaladó, bőséges és részletes önéletrajzzal jelentkezzek a pekingi részlegnél, mert a

57 Az oldalszámok – a továbbiakban is – a következő kiadásra vonatkoznak: TRENKÁ Csaba Gábor, *Egyenlítői Magyar Afrika*, Budapest: Agave Könyvek, [2010].

szabad világban általánosan elfogadott referenciákkal nem rendelkezem, igazolni valójában senki sem tud. Ez sajnos igaz.” (9.) A főhős, Lajtai Gábor autobiográfiájának első bekezdéséből idéztünk. A citátum láthatóan előrevetíti a soron következő részek életrajzi jellegét, mely a kötet utolsó néhány oldalának kivételével végig megmarad.

Az első fejezetben még jól érzékelhető a szerző bizonytalansága. Nemcsak a továbbiakhoz mérten olykor kapkodó, vagy épp elkalandozó stílusa miatt – melyet írásában ő maga is kritikával illet, s melyért elnézést is kér: „Attól félek, még mindig zavaros vagyok és érthetetlen. Nem tehetek róla.” (13.) –, hanem mert egyszerűen ő maga sem igazán tudja, miként kezdjen neki a nagy volumenű munkának.

A szöveg folyását kisebb-nagyobb időközönként meg-megbontja néhány bekezdés, melyek a jelenre, a textus írásának idejére reflektálnak. A mű lényegében a jelenből nyit, az életrajzírás okának körülhatárolását követően pedig fokozatosan, tulajdonképpen egy klasszikus autobiográfia elemeinek mentén kezdi el az építkezést. Így lesz Lajtai Gábor születésének dátuma – tehát 1960. január 11-e – a kezdődátum. A megoldás ezért korántsem rokonítható a Lawrence Sterne *Tristram Shandy* című művében olvasottakkal, hisz amíg ott az előzményeknek cirka a kötet feléig van terük a kibontakozásra, a főhős pedig csak akkor születik meg, addig Trenka – vagy inkább Lajtai – meséje nem terjed a saját látókörén túlra, sőt, az ő történetét sem fogja be teljesen, lévén a főhős középkorú, mikor búcsút veszünk tőle. A módszer ugyancsak nem vethető össze a Gáspár András *Ezüst félhold bluesánál* látottakkal, hisz az ott szereplő, fentebb idézésre is került *Függelék* című blokk esetünkben ugyancsak nincs jelen. Az előzményekről tehát – melyek számunkra elsősorban a történelem és a világformálás szempontjából volnának nélkülözhetetlenek – csak elvéve kapunk néhány információt, s azt is csupán mellékesen, valahonnét Lajtai gondolatmenetének mezsgyéiről. Mondanom sem kell, a mű végén a két szál persze összeér – tehát a szöveg keretes –, hisz a múlt elfogy, s csak a jelen lesz továbbírható, ez azonban ugyancsak nem kerül elvarrásra; a szöveg ilyenformán rájátszik saját műfajára, hiszen több alakulási alternatívát tart fenn. De erről majd később.

Az emlegetett kiugrások során Lajtai több esetben szinte a szövegből kilépve tesz hozzáfűzéseket a korábban elmeséltekhez. Értékel, párhuzamot von más mozzanatokkal, vagy akár a jelenrel. Esetleg megjegyzi, miként formálta akkori jellemét egynéhány változás. A kiugrások ezenfelül ellátnak még egy funkciót, hiszen bár ugyanúgy a textus, az önéletrajz részét képezik, mégis elsősorban azokat a külső körülményeket szemléltetik, melyek ráhatással vannak a szövegírás folyamatára. „Gyenge ez a fény, már alig látom a betűket. Vagy csak a szememet csípi a füst, mert gyertyát gyújtottam, amikor felkeltem. Nem volt áram. Gyakran nincs.” (34.) Az emlegetett bekezdésekben nagy arányban jelenik meg a fény, a tűz momentuma, melynek hiánya, vagy épp kétségbeejtő megnyilvánulása egyaránt bizonytalanságot szül. Az ideális csak a pislákoló fény/láng, mely a szövegszövés tulajdonképpeni alapfeltétele, ami elegendő, hogy távol tartsa a *sötétséget*, s feltárja a múlt lényeges elemeit.

A fentiek fényében egyértelműen kijelenthető, hogy az *EMA* narrátora homodiegetikus, beszédhelyzete egyes szám első személyű, s ilyenformán a történetbéli tudása/tekintélye az általa látottakra, tapasztaltakra, megéltre korlátozódik. Az olvasó, mint fiktív befogadó így nagyobb eséllyel azono-

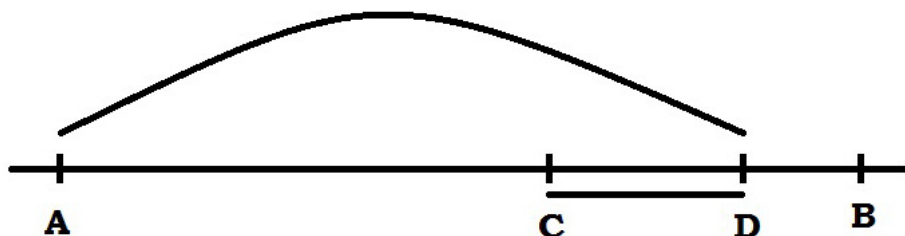
sul(hat) Lajtai karakterével, hisz az ő horizontja sem terjed túl a főhősén, a szöveg ugyanis végig megőrzi a belső fokalizáció jellemzőit. A Lajtaival való egyet nem értés lehetősége persze fennáll, s a karakter olykor igencsak szabados, peremre sodródó személyisége bizony sokakból egyet nem értést várhat ki. A narrátor nyíltsága felől ugyancsak nem lehetnek kétségeink, hisz a főhős végig kommentálja és értékeli helyzetét. Sőt, mi az, hogy értékeli?! Ahogy a mondandó egyre halad előre, szembesülhetünk a beszélő igencsak díszes, képekben gazdag nyelvezetével. Bátran kijelenthető, hogy maguk a leíró részek nem egyszerűen világot teremtenek, de remek példái a lírizált prózának is.

Két hónapja élek a semleges Afganisztán fővárosában, Kabulban. Az Önnel, illetve a WATI [Wight American Technological Instruments Co.] helyi képviselőjével, Gerard Bahr úrral folytatott megbeszéléseim értelmében kereskedelmi ügyvivői vagy üzletkötői alkalmazásért fordulok az Önök nagynevű és felettebb sikeres konzernjéhez.(9.)

Ha csak a fenti sorokat – melyeket az első fejezet elejéről metszettünk le – néznénk, bátran érvelhetnénk amellett, hogy az elemzett mű a metalepszis illúzióképző jegyeit is magán viseli, hisz a narrátor a fentiek szerint bennünket, tehát az olvasót – vagy ha úgy tetszik, az odaértett olvasót – szólítja meg, ilyenformán pedig kiszól saját közegéből. A jelenségen mindössze az összefüggő textus előtti paratextus, a címzés ejt csorbát, így a kiszólás játéka nem igazán működtethető. Az azonban bizonyos, hogy a jelen részben bemutatott citátumok alapján a szerző – vagy akár a szöveg maga – értékítéletet, a legutóbbi idézetben emlegetett intézmény igazgatótanácsának és a személyzeti osztály konkrétan megnevezett vezetőjének, Edward Lee Morricks úrnak az ítéletére vár. Lajtai története tehát nemcsak egyszerűen egy hagyaték a világnak, hanem az egyetlen út, amely szerzőjét kimentheti reménytelen helyzetéből. Az odaértett olvasó tehát, akit esetünkben Edward Lee Morricks úrnak neveznek, lényegében mi magunk is lehetünk, akik a kezünkben tartott impozáns curriculum vitae megrágása után ítélkezhetünk Lajtai Gábor felett, s eldönthetjük, milyen további sorsot szánunk neki. Ennek fényében nem hiába ér véget a történet ott, ahol. A továbbiak ugyanis rajtunk (is) múlnak. Az új kritikában emlegetett affektivitás, illetve intencionalitás téveszméje esetünkben tehát csak látszólag téveszme, hiszen a szövegnek igen is van szerzői szándéka, csak ez a szándék a narrátoré, nem pedig Trenkáké, Lajtai pedig – értékítéletei révén – voltaképpen az olvasó érzéseivel, véleményével is foglalkozik, hisz autobiográfiájának – még ha „csak” önnön világán belül is, de – célja van!

Különös egy párhuzam, de az *EMA* történetmondása és az idő közti viszony kísértetiesen idézi a Homérosz *Odüsszeiájában* látottakat. Mint azt tudjuk, a történetmondás kezdő- és végpontjának kiválasztása éppolyan önkényes, mint a történet kezdő- és végpontjának megjelölése. Míg Homérosznál az A pont (a trójai háború vége) és a B pont (Ithaka) ad keretet a történetnek, addig Trenkánál a kezdés dátuma – 1960. január 11-e – Lajtai Gábor születése, a végpont pedig a kabuli magyar kolónia tagjainak társaságában eltöltött est, ahol megérkeznek az Edward Lee Morricks által aláírt szerződések. Van persze egy előfeltevésünk, miszerint Gábor elérte a célját, bizonyosak azonban nem lehetünk. Persze az A és a B pontok még csak a szöveg által felölelt időszaknak sem adják tökéletes keretét, hiszen Homérosz éppúgy visszautal

a trójai háború eseményeire – még ha az *Odüsszeia* kezdőpontja az emlegetett háború vége is –, mint teszi ezt Trenka, ő ugyanis éppúgy beleszövi történetébe az 1960 előtti jelentős eseményeket. De vissza a párhuzamhoz!

Az *EMA* és az *Odüsszeia* időrendjének váza

Az *Odüsszeia* kapcsán a C pont Kalüpszó, a D pedig a phaiákok szigetét jelenti, tehát a mesélés kezdő- és végpontjai, míg a D–B szakasz Homérosznál a történet további, „felmaradt” részét szimbolizálja. Trenkánál a két pont – C és D – egyaránt Kabult és annak környékét fedi, a köztük lezajlott mesélés pedig esetünkben nem más, mint az önéletírás folyamata. Ezen felül margóra még megjegyezhető, hogy mivel Lajtai a kolónia tagjainak is mesél – igaz, hacsak nem szavalatról beszélünk, ugyanúgy és ugyanazt a történetet nem tudjuk/tudja kétszer elmondani/leírni – a D pont igen közel kerül a B-hez. Ha azonban ennek nem tulajdonítunk túl nagy jelentőséget, akkor a C–D szakasz maradéktalanul lefedi az autobiográfia írásának idejét, a D–B pedig az életírást berekesztő interpunkció és a kolónia tagjainak társaságában megélt est közti időnek felel meg; a váz teljesen azonos marad. A történetmesélés tehát jól láthatóan nem lineáris, az ok-okozatiságon azonban ezáltal sem esik semmiféle csorba.

Az időkezelés kapcsán – újfent reflektálva a fentebb már emlegetett Sterne-műre – megjegyezhető, hogy a Tristram Shandy-paradoxon természetesen nem nyer teret, Gérard Genette időműveleteinek azonban mindegyike – a kivonatos elbeszélés, a szünet, az ellipszis és a jelenet – egyaránt jelen van; dominálni pedig érthető módon az ellipszis alkalmazása dominál.

Lajtai Gábor mint médium

Ha már alternatív történelmi regényről van szó, a történelmi vonatkozások játékba hozása bizonyosan releváns szempont. Az persze igaz, hogy a kötetben belüli történelem eltérő alakulásáért felelősök között a magyar fél csupán mellékes tényező, történetünk azonban magyar nézőpontból bontakozik ki. Ha megalkotnánk az *EMA* Európájának térképét, jól látható volna, hogy Magyarország a Harmadik Birodalommal határos, valahol ott, ahol még az Osztrák-Magyar Monarchia korában a dualista állam két területi blokkja vált el egymástól. A cisz- és transzlajtáni területek terminusa bizonyosan sokak számára ismerős. S ezen a ponton már el is értünk elemzésünk egyik gócpontjához, a Lajtán innen (Magyarország) és a Lajtán túl (Osztrák felségterület) központi terminusa ugyanis a Lajta, mely egyszerre jelenti a határt alkotó hegy-

séget és a Duna jobb oldali mellékfolyóját is. Nem más tehát, mint átjáró két ország, s – főhősünk révén – két alternatív világ között is.

Ezenfelül kísérteties az összecsengés a Lajta- és a görög mitológiából jól ismert Léthé-folyó között. Néhány misztériumvallás szerint az alvilág kapujában két folyam folyik: az egyik a Léthé, mely a felejtés, a másik a Mnemoszüné, mely az emlékezés folyója. A Léthé vizéből akkor isznak a lelkek, amikor a túlvilági élet felé haladva megválhatnak életük emlékeitől, a Mnemoszüné vizéből való ivás pedig az emlékezést, illetve a mindentudást hordozza magában. Dante *Isteni színjátékában* éppúgy két folyója van a Purgatóriumnak, az egyik a Léthé, a másik pedig az Eunoé. Az első a bűnök felejtésének, a második pedig a jócselekedetekre való emlékezésnek a folyója. A fentiek fényében tehát a Léthé is egy választóvonal.

Lajtai Gábor – bár nevében hordozza a feledés lehetőségét – paradox módon mégis az emlékezés megtestesülése. Egyrészt jó, de számos esetben rossz, vagy épp eltévelyítő emlékek hordozója. Olyasvalaki, akin keresztül egy egészen más életet, szemléletmódot és világot ismerhetünk meg, élvezettel felejtve el egy kis időre a saját közegünket, annak minden ügyével, bajával. „Mintha egész életemben egy zavaros és misztikus folyón, mondjuk a Dunán eveztem volna át a ködbe vesző túlsó part felé” (86.) – mondja Lajtai, reflektálva saját szerepére. Az idézet kapcsán talán nem felesleges megjegyeznünk, hogy bár számunkra a Duna tágabb környezetünk egy stabil alkotóeleme, az életrajzíró számára viszont ténylegesen csak a könyvek és regények lapjairól ismert „misztikus folyó”.

Két világ mezsgyéjén

121

„Hungarovill az Egyenlítői Magyar Afrika politikai és kereskedelmi központja, valamint a Magyar Gyarmati Honvédség legfontosabb bázisa az Atlanti-óceán partján” (9.) – olvasható a kötet első oldalán. Trenka a világépítést elszórtan adagolja, s a textus jelenét uraló helyzet éppúgy folyamatosan bontakozik ki, mint az ahhoz vezető történelmi háttér. Az *EMA* szerint Hitlernek a győztes háborút követően sikerült konszolidálnia hatalmát, s az az Afrika, mely a világégés alatt is jórészt a szövetségesek gyarmata volt, immár a tengelyhatalmak és szövetségeseik martalékává vált. Magyarországnak ilyenformán az ősi kontinens egyenlítő által érintett, nyugati partvidékén, a mai Nigéria és Kamerun térségében juttattak területeket, „Német-Algériától” délre. A gyarmat fővárosa a már emlegetett Hungarovill, jellegzetes (Szt. István tér, Európai negyed, Óváros) és – számunkra – kevésbé jellegzetes (Hitler sugárút, Szálasi körút) út-, utca- és városrésznevekkel.

Hogy a kép teljes legyen, az ugyancsak gyarmatosító románokkal megújuló határkonfliktusok kísérik egymást. Ilyen például egy '67-es eset, amikor a „szőrös rómaiak” (54.) „[m]ár megint elfoglaltak a Niger mellett néhány ültetvényt tőlünk, azon az alapon, hogy az a Daciából érkezett római legionáriusoké volt Vespasianus császár idején.” (53.) Látható, a kötet politikai dimenziója sem mentes az iróniától.

A történelmi események körülhatárolásában kardinális jelentőségű a második fejezet egy szakasza. A visszaemlékezés itt sem véletlenszerű, hiszen az önéletrészletben hirtelen jelenik meg egy egészen pontos dátum, 1967. december 17-e, a nap, amikor Lajtaiék odahaza megnézték a Hitler előző éjszaka

bekövetkezett halálát konstatáló filmet. Ennek kapcsán – lévén egy, a propagandát erőteljesen kiaknázó társadalomról van szó – számos, a Führer életében sarkalatos pontnak számító eseményt elevenítettek fel a filmesek.

Így tudjuk meg, miként ért véget a fasizmus aljas ellenségei, Churchill, Rooseveltt és Sztálin ellen vívott háború. „[A] hihetetlenül véres 1941–43-as hadjárat során az oroszok meglakoltak minden bűnükért.” (52–53.) A kommunista, szláv „hordák” bukásával – feltételezhetően a nagyarányú veszteségek fényében – Hitler felhagyott a további terjeszkedéssel. 1947-ben fegyverszünetet, később pedig békét kötött az angolszászokkal. 1954-re datálható a Führer hatalomtól való visszavonulása – a hivatalos információk szerint a fasizmus elméleti továbbgondolása kötötte le az energiáit, de mint Lajtai Gábor nagyapjától megtudjuk, „[a]kkor kapta az első agyvérzést” (53.) –, illetve annak helyettesére, Walter Eickerre történő átörökítése. Eicker a mi univerzumunkban nem ismert figura, az *EMA* világában azonban annál nagyobb jelentőségnek örvend. Az ő nevéhez fűződik ugyanis az internálótáborok fokozatos felszámolása, az életben maradt zsidók Palesztinába történő kitelepítése, a Gestapo befolyásának csökkentése, illetve annak a tárgyalássorozatnak a megkezdése, amelynek fő terméke az angolszász–német atomfegyverek számának korlátozása volt. A világpolitika persze hullámzott, a várva várt enyhülést pedig folyton derékba törte valami sikertelen húzás, például Németország tengelyhatalmak általi megszállása.

„Utoljára 1965-ben láthatta szeretett vezérét a nép, a szokásos berlini díszszemlén. Legendás bajusza megőszült, fehér haját hosszúra növesztette. Bíborszínű keleti tógában állt az emelvényen, az új birodalmi divat szerint. Beszédet már nem mondott...” (53.) Az idézetből is kitűnik, hogy a náci, s egyáltalában az önkényuralmi rendszerek által előszeretettel protezsált külsőségek továbböröklődtek, a császári viselet pedig a képességeiben akkorra már jócskán korlátozott vezér megrendíthetetlen és megváltoztathatatlan, szimbolikus szerepének adta jelét. Egy diktátor vagy egy egypártrendszeri vezér „mandátuma” tehát csak a kasza suhintásával adható vissza. Okozhat persze bizonyos problémákat, ha egy idős pártfőtítkár – a hatalomtól meg nem fosztható személy – kezéhez kénytelenek hozzábilincselni az atomtáskát, ott ne felejtse valahol... ez azonban már egy másik történet.

Mint azt a korábbi alternatív történelmi példáknál már láthattuk, a náci győzelmének fényében végigvitt világalkotások azzal számolnak, hogy ez a törés az egész Földet érintő változást eredményez, tehát túlnő a történelmünkben ismert kétpólusú világ keretein. Nem hiábavaló megjegyezni, hogy a mi univerzumunkban ismert továbbélésben az USA és a Szovjetunió alkotta két pólus mindössze egyetlen, árva dologban hozható egy szintre, az pedig nem más, mint az atomprogram. A bolygó elpusztításában tehát mindketten azonos hangsúllyal vehettek volna részt, a kultúra s a fejlődés terén azonban messzemenően távol álltak egymástól. Gáspár László, kötetének alapszituációjában egyáltalán nem beszél kétpólusú világról, hisz ott a náci már Ausztráliánál járnak, s bár Dicknél a világ kétpólusú, berendezkedésben a két fél – még ha a japán területeken uralkodó légkör jóval emberibb is – mégsem esik olyan távol egymástól, mint a mi történelmünkben ismert két oldal, igaz, a hidegháború ott is jelen van. Trenkánál azonban mindent egybevetve más a helyzet. Ő nem követi Churchill azon vélekedését, miszerint azért lépett szövetségre az ördöggel (Sztálin), hogy legyőzze a poklot (Harmadik Birodalom),

mert a kommunizmus rendszerét az idő egymagában is felőrli majd, ugyanis – szemben a náciizmussal – életképtelen. Trenka erős párhuzamot von az általunk ismert Szovjetunió és az *EMA* világában győztes Harmadik Birodalom továbbélése között. Érvelése egyszerű, s bár a fasiszta propaganda ennek ellenkezőjét állítja – „A fasizmusé a jövő, még legalább kétszáz évig, ezt soha ne feledd! Túlságosan gazdagok vagyunk ahhoz, hogy számon kérhetnénk bárkin is önnön szabadságunkat. Ahhoz elég gazdagok vagyunk, hogy még csak ne is gondolhassunk a szabadságra – már ami az egyéni szabadságot illeti.” (117–118.)⁵⁸ –, nincs az a gátakkal és korlátokkal terhes diktatúra, amely versenyképes párja lehetne egy szabad demokráciának. És miként is volna ez jobban ábrázolható, mint „[e]gy igazi Super Riffle” (116.) szenzációnak számító megjelenésével a textusban, a főhős hozzászólásával ízesítve: „Egy évtizeden át nem vettem fel semmi mást.” (116.)

Párhuzamok sokasága fedezhető fel a kötetben. Nem csak a jobb- és baloldali propaganda egyezik meg – „Az olvasókönyvünkben az van, hogy Hitler nagyon szerette a gyerekeket meg a népet, és állandóan csak rájuk gondolt.” (60.) –, de a centrális nagyhatalom ráhatása is kisebb szövetségeseire: „Még szerencse, hogy idejében elköltöztünk Budapestről. 56-ban könnyen belehalhattunk volna a Führered atyai gondoskodásába.” (53.) Az '56-os dátum szerepeltetése persze további kapukat nyit az értelmezés számára, eljátszik ugyanis a korábban már felvetett stabil neuralgikus pontok eshetőségével is, azaz hogy egyes események, illetve kimenetelük az univerzum egyéb szálainak merőben más alakulásával is kimozdíthatatlanul megmarad. Különös játékot idéz az a mozzanat is, amikor a vezér halálának kapcsán történő filmvetítéskor néhány képsor a legyőzött szovjet rendszer borzalmaira hívja fel a figyelmet: „Hitler sírt, amikor a győzelem után végigvezették a kommunista haláltáborok frissen feltárt hullahegyei között.” (53.) A párhuzam itt is zavarba ejtő, uralmuk alatt (nálunk) a vörösök ugyanis alig győzték hangoztatni a nemzetiszocialisták rémtetteit, amelyekről ők maguk szabadították meg a világot.

Pár bekezdéssel fentebb olvasható volt egy gondolatsor, miszerint a mi univerzumunk USA-ja és Szovjetuniója csupáncsak az atomprogram terén volt egybevethető. Ez Trenka két világhatalmánál is megjelenik: „A németeknek elég atombombájuk van ahhoz, hogy az USA ne merjen megtámadni bennünket [...] Az amerikaiaknak meg ahhoz van elég bombájuk, hogy a németek ne merjék megtámadni őket. És ez összesen éppen annyi, hogy bármikor, akár véletlenül is, kirobbanthatják a lábunk alól a bolygót.” (102.) A hidegháború érája tehát nála is éppúgy uralja a világégés utáni időszakot.

Az atomprogramhoz hasonlóan éppúgy emlegettük már a magyar-román konfliktust is. Az *EMA* világában bár a központi hatalmak győztesek voltak, nem nagy titok azonban, hogy balkáni szövetségeseik, illetve Románia,

58 Az idézet Lajtai Imrének, Gábor bátyjának egyik leveléből származik. Imrének sikerült eljutnia az anyaországba, majd ottani katonai tanulmányait követően „kiválasztottként” a Birodalomba került. Ennek s a seregben működő hatványozott cenzúrának a fényében öccsének címzett levelei csupán erősen burkoltan tartalmazhattak bármiféle kritikát a rendszerrel szemben. Idősebb fejjel a citált sorokat már Gábor sem a nyilvánvalónak tetsző értelmük felől olvassa, hanem ekképp: „Ez csak akkor logikus, ha így fordítom: szar az egész, de ha nem felejttem el, hogy a fasiszták az urak, a kilátásaim jók lehetnek.” (148.)

Magyarország, s a Trenkánál Németszlovákiaként emlegetett Szlovákia érdekei végig egymással szemben álltak, háborús érdemeiket pedig mindahányan a világegést követő osztozkodásra gyűjtögették. Kiderül, hogy Hitler ráhatása révén kényszerbéke nyújtózott el a Kárpát-medencében, a magyar revizionisták azonban éppúgy elégedetlenek, mint minden más környékbeli náció. Lajtai nagyapjától megtudjuk, hogy Erdélynek is csupán egy része került vissza Magyarországhoz, az ő szülővárosa például nem. „Ölni tudnék azért a földért. Ölni, még ma is! Érted, Gabi?” (97.) – mondja szenvedélyesen unokájának címezve. Főhősünkben erre igen logikusan ébred fel a gondolat, „... hogy mi lesz, ha egyszer a négerék is úgy érzik majd, hogy ölni tudnának, mondjuk, azért a földért, ahol Hungarovill épült...” (97.) Nincs hát az az elnyomó társadalom, amely biztonságban érezhetné magát az elnyomottak földjén. „Rendben, a magyar harangok szavát értem – mondja Lajtai. – De akkor mit jelent a román harangok hangja? És a néger harci doboké? És az angol, meg a német, meg a francia harangoké? [...] Attól félek, Hemingway egy jó szándékú, csendes barom, mert soha nem értünk, hanem ellenünk szólnak a harangok.” (97.) A főhős/narrátor értékrendjének jeles töredéke ez.

A textus ideje – persze számos, kisebb-nagyobb ellipsis beékelésével – csak halad előre, s már Afganisztánban járunk, amikor Lajtai Imre bátyjára és annak halálára emlékezik vissza, aki akkor vesztette életét, amikor a Harmadik Birodalom megpróbálta bekebelezni az országot. „Itt halt meg, az afgán hegyek poklában, 1984-ben. Abban az évben még rendíthetetlennek látszott a nemzetiszocializmus világbirodalma. Abban az évben még tilos volt kiejteni George Orwell nevét. Akkor, tizenhat évvel a második évezred vége előtt még a fasiszták fűtültek a tánchoz a világ egyharmadán.” (120.) A dátum, s Orwell nevének egymás mellett történő említése ugyancsak beszédes, s megint egy stabil neuralgikus pontot feltételez, mégpedig olyanformán, hogy az említett író éppúgy megírta sorait arról a bizonyos csizmáról, „amely örökké egy emberi arcon tapos”, mindössze a lábbeli gyártási helye és viselőjének -izmusa változott.

Jelentőségteljes párhuzamok sokasága volna még kimutatható a regényben, ezek további kiaknázását azonban az olvasóra bízunk. A műveletet egy, számunkra igencsak megmosolyogtató átirattal zárjuk, mely a fentiekben túlmenően bár sokkal szűkebben és játékosabban, meglehetősen mégis célravezetőbben szimbolizál(hat)ja a kommunista és a fasiszta rendszerek túllontúl közeli rokonságát.

Úttörő Dal

Mint a mókus fenn a fán,
Az úttörő oly vidám,
Ajkáról ki sem fogy a nóta.
Ha tábort üt valahol,
Sok kis pajtás így dalol,
Fújja estig kora reggel óta.

Évek szállanak a nyári fák alatt,
Oly vidám az ének.
Boldog dallama így önti dalba ma:
Csuda jó, gyönyörű az élet.

„Ifjú Fasiszták indulója

Mint a mókus fenn a fán,
A Hitler-Jugend oly vidám,
Ajkáról ki sem fogy a nóta.
Sok kis bajtárs valahol,
Erdő mélyén így dalol,
Fújja estig kora reggel óta:

Daustland, Deutschland, über alles,
Über alles in der Welt!” (62.)

Zeidler Miklós *Honvéd áll a Kilimandzsárón? Egy különös beadvány a Külügyminisztérium irattárában*⁵⁹ című, megjelenés előtt álló tanulmánya igen egyedi, s eddig kétségkívül nem tapasztalt horizont felől közelít rá a Magyar Országos Levéltár anyagára, s főként az 1920-30-as években a Külügyminisztériumhoz eljuttatott különböző tárgyú, töredékes, javarészt laikusok által írt levelek alkotta 57. csomóra. Ennek egy igen izgalmas darabját képezik Pósa Endre tervezetei, melyekben nyolc közép-európai állam számára hozna létre – Trenka művéhez hasonlóan – gyarmatokat Afrikában, elsősorban az azok túlnépesedéséből adódó problémák, illetve a köztük húzóódó feszes viszony meg- és feloldására. Pósa úgyszólván a lakosságlecsapolásban látja a megoldást. Felosztása szerint

Magyarországé lett volna egész Tanganyika – és talán Zanzibár és Pemba szigete is, bár ez nem derül ki egyértelműen [...] A Pósa által mellékelte térképen a pán-közép-európai unió [az említett nyolc közép-európai állam idealizált szövetségi rendszere] számára kijelölendő zóna észak-déli irányban mintegy 2800 km, kelet-nyugati irányban jó 1000 km kiterjedésű, a teljes terület tehát közel 3 millió km². Az elképzelt »Magyar Kelet-Afrika« – az 1920 óta brit igazgatás alatt álló Tanganyika mandátumterület középső része – észak-déli irányban kb. 350 km, kelet-nyugati irányban bő 1000 km kiterjedésű volt, összesen tehát közel 400 ezer km², az anyaország területének négyszerese.

A Trenka, illetve a Pósa változat közti legszámottevőbb különbséget a magyar gyarmat Afrikában történő nyugati (Trenka) és keleti (Pósa) elhelyezése adja. Na és persze az, hogy amíg az előbbi a második világháború eredményeként tűnteti fel azt, addig az utóbbi elképzelése igencsak idealizált, ugyanis a gyarmati rendezést csupán csak a már említett túlnépesedés apropóján követné el, egy pillanatig sem számolva az érintett nagyhatalmak ellenállásával, lévén teremtés logikusnak és indokoltnak értékeli.

Mint ahogy azt Zeidler is megjegyzi, még csak az sem bizonyos, hogy Pósa tervezetei valaha is eljutottak Kánya Kálmán külügyminiszterhez,

[a]z azonban tény, hogy Pósa levelére ismeretlen kéz felírta: »ad circulandum« és „Pol. oszt. (szórakoztatásul)” – s talán épp a külügyminiszter volt az, aki ilyen ajánlással köröztette a küldeményt közeli kollégái között. Kánya szarkazmusát és vitriolos iróniáját ismerve ezt nemcsak lehetségesnek, hanem egyenesen valószínűnek tartjuk. [...] Mindenesetre tény, hogy Kánya sem a „Pán-Közép-Európa” eszmét, sem a kelet-afrikai magyar gyarmatosítás koncepcióját nem építette be külpolitikájába.

Zeidler Miklós annak ellenére, hogy a tanulmány témájához igencsak flexibilisen igazodó, humoros-szarkasztikus stílusban jegyzi szövegét, mégsem új gúnyt Pósa tervezetéből, sőt, azt egy másik, hasonló ihletésű szöveggel rokonítja, mégpedig Paikert Alajos *Germán-Turán Államszövetség* című tervezetével, melyet a szerző egyenesen gróf Tisza István miniszterelnökhöz juttatott el, 1915 nyarán.

59 A játékba hozott szöveg megjelenés előtt áll, így ezen a ponton szeretnénk köszönetet mondani egyfelől a dolgozat szerzőjének, hogy rendelkezésünkre bocsátotta azt, illetve Simon Attilának, aki közvetítette az írást.

Ennek az Európa és Ázsia nagy részére kiterjedő konföderációnak (?) a keretében – a remélt háborús győzelem esetén – Magyarország területeket szerzett volna Dalmáciában, Bosznia-Hercegovinában és Szerbiában (esetleg Romániában és Besszarábiában is), Albánia élére pedig magyar fejedelem került volna, s nem maradt volna el a gyarmati terjeszkedés sem: Észak-Afrikában Barka (az ókori Cirenaica), Kelet-Afrikában Szomália, Nyugat-Afrikában pedig Francia-Kongó északi része lett volna magyar külbirtok.

Mint láthattuk, a magyar államiság akár tengereken és óceánokon is átvélő kiterjesztése nem csupán az írói fantázia megihletője volt. Az azonban bizonyos, hogy ennek az idealizált álomnak a legszilárdabb, s mindemellett feletébb élvezetes megtestesülését nem másutt találjuk, mint Trenka Csaba Gábor *Egyenlítői Magyar Afrikájának* lapjain.

Irodalom

- ANDRÁSSI György, *Polgárháború*, Budapest: Partvonal Kiadó, 2006.
- BABITS Mihály, *A gólyakalifa*, Budapest: Interpopulart Könyvkiadó, 1996.
- DICK, Philip K., *Az ember a Fellegvárban*, Budapest: Agave Könyvek, 2003.
- DICK, Philip K., *Csúszkáló valóságok*, Budapest: Agave Könyvek, 2010.
- EVERETT, Hugh III., *The Many-Worlds Interpretation of Quantum Mechanics – The Theory of the Universal Wave Function*. <<http://www.pbs.org/wgbh/nowa/manyworlds/pdf/dissertation.pdf>>
- GÁSPÁR András, *Ezüst félhold blues*, Budapest: Tuan, 2007.
- GÁSPÁR László, *Mi, I. Adolf*, Budapest: Fapadoskönyv, 2010.
- GIBSON, William – STERLING, Bruce, *A gépezet*, ford. Juhász Viktor, Budapest: Galaktika Fantasztikus Könyvek/Nagual Publishing, 2005.
- GREEN, W. Hamilton (Galántai Zoltán), *A negyedik birodalom*, Budapest: Valhalla Páholy, 2002.
- GREEN, W. Hamilton (Galántai Zoltán), *Mars 1910*, Budapest: Valhalla Páholy, 1997.
- GRIBBIN, John, *A multiverzum nyomában*, ford. Both Előd, Budapest: Akkord Kiadó, 2010.
- GYURIS Norbert, *Sci-fi, posztmodern, steampunk?*, Prae, 2005/3, 27–45.
- HACKETT, Brandon (Markovics Botond), *Az ember könyve*, Budapest: Agave Könyvek, 2012.
- HEGEDŰS Orsolya, *Az alternatív történelem mint fantasy*, Opus, 2011/2, 76–91.
- H. NAGY Péter, *Imaginárium IX. SF: A képzelet mesterei*, Opus, 2009/2, 11–19.
- H. NAGY Péter, *A sokvilág-elmélet filmes alkalmazásai*, Opus, 2012/6, 48–56.
- KESERŰ József – H. NAGY Péter (szerk.), *Kontrafaktumok*, Komárom: Selye János Egyetem, 2011.
- KLAPCSIK Sándor, *Science fiction és történelem: utópia, szimulákrum, párhuzamos univerzumok*, Prae, 2005/3, 16–27.
- LÁSZLÓ Zoltán, *Hiperballada*, Budapest: Inomi, 2005.
- LIVIVS, Titus, *A római nép története a város alapításától*, ford. Kis Ferencné, Muraközy Gyula. <<http://mek.oszk.hu/06200/06201/>>
- LUKÁCS György, *A történelmi regény*, Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1977.
- Magyar Néprajzi Lexikon*. <<http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/4-830.html>>
- OJA, Matt F., *Fictional history and historical fiction: Solzhenitsyn and Kiš as exemplars*, History and Theory, 1988/2.
- PINTÉR Bence – PINTÉR Máté, *A szivarhajó utolsó útja*, Budapest: Agave Könyvek, 2012.
- ROBERTS, Andrew (szerk.), *Mi lett volna, ha...? [fejezetek a meg nem történt világtörténelemből]*, ford. Bart István, Budapest: Corvina, 2006.

- ROBINSON, Kim Stanley, *A rizs és a só évei*, ford. Uram Tamás, Budapest: Metropolis Könyvek, 2009.
- ROBINSON, Kim Stanley, *Vörös Mars I-II.*, ford. Danka Sándor, Budapest: Möbius, 2001.
- ROSENFELD, Gavriel, *Miért a kérdés, hogy „mi lett volna, ha?” Elmékedések az alternatív történetírás szerepéről*, ford. Szélpál Livia, AETAS, 2007/1.
- ROSENFELD, Gavriel, *The World Hitler Never Made: Alternate History and the Memory of Nazism*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- SÁNTA Szilárd, *A jelen mintázatai*, Opus, 2009/2, 33–40.
- SINGH, Simon, *Kódkönyv: A rejtjelzés és a rejtjelfejtés története*, Budapest: Park Könyvkiadó, 2007.
- SPEDO, Giampaolo, *The Plot Against the Past: An Exploration of Alternate History in British and American Fiction*, doktori disszertáció. <http://paduaresearch.cab.unipd.it/1463/1/giampaolo_spedo_plotagainstthepast.pdf>
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az újraolvasás kényszere*. <<http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/lit/rajongok.htm>>
- SZILÁRDI Réka (szerk.), *Ütköző világok: Tanulmányok Philip K. Dick műveiről*, Dunaszerdahely: Liliium Aurum, 2010.
- TRENKA Csaba Gábor, *Egyenlítői Magyar Afrika*, Budapest: Agave Könyvek, [2010].
- WINTHROP-YOUNG, Geoffrey, *Fallacies and Thresholds: Notes on the Early Evolution of Alternate*. <http://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/28673/ssoar-hsr-2009-no_2__no_128-winthrop-young-fallacies_and_thresholds.pdf?sequence=1>
- ZEIDLER Miklós, *Honvéd áll a Kilimandszárón? Egy különös beadvány a Külügyminisztérium irattárában*. [kézirat]

What if? On Hungarian Lands in Africa

The present paper focuses on the theoretical questions of those alternate history novels which can be found within the spectrum of speculative fiction. Between the aims of this paper a primary role is given to the comprehensive approach of the genre, such as from philosophy to physics. In addition to the overview of the basic allohistorical texts of world literature (such as works of Dick, Gibson, Robinson etc.) it also deals with the significant achievements of inland alternate history novels (the volumes of András Gáspár and László Gáspár). In conclusion this paper analyzes the most important inland example, which is Csaba Gábor Trenka's opus: *Egyenlítői Magyar Afrika*.

Keywords: contrafactuality, alternate history, rewriting the past, points of divergence

Baka L. Patrik
Selye János Egyetem, Tanárképző Kar
baka.l.patrik@gmail.com

A testhatárok eltolása John Scalzi militarista SF ciklusában

Absztrakt. John Scalzi *Old Man's War* ciklusa olyan világban játszódik, ahol az emberek Földön kívüli bolygókat népesítenek be, és az univerzumban folyamatosan zajlik a lakható világok gyarmatosítása nemcsak a humánok, hanem idegen lények által is. Kíméletlen harc folyik az élhető világokért. Tanulmányomban az emberi test határainak eltolásán, a testmódosítás hatásának motorikus és szenzorikus következményein, valamint az emberi tudatra gyakorolt hatásain gondolkodom Scalzi regényciklusa és a zsáner, a militarista SF keretében.

John Scalzi *Old Man's War* ciklusában¹ a Földet a Gyarmati Szövetség védelmezi ellenségeitől, cserébe a Föld adja a gyarmatok (új bolygók) telepeseit és a Gyarmati Véderő katonáit. A GyV-be 75 évesen lehet belépni, ám aki belép, örökre elhagyja a Földet, és a saját génjei alapján klónozott új, módosított testet kap, amelybe áttöltik a tudatát – így válik a Gyarmati Véderő reguláris katonájává.

Nézzük először is a Gyarmati Véderő által kifejlesztett módosított testet, amely rendkívüli képességekkel bír: a bőr klorofilt tartalmaz, ennek okán zöld színű, és saját energiaforrásként funkcionál; a vér intelligens részecskékből áll, több oxigént szállít, képes megállítani a vérzést, detoxikál; a szem nagyobb felbontású, sötétben is látni vele; az érzékek megnövelt küszöbvel működnek minden területen; az izomerő jelentősen megnövelt, a reakcióidő sokkal gyorsabb; az agyba ültetett gép (AgyGép²) online kommunikációt tesz lehetővé, és irányítja a testfunkciókat.

A katonáknak módosított testükben nagyobb esélyük van a túlélésre olyan fajokkal szemben, amelyeket nemcsak hogy nem ismernek, de néhányat még csak elképzelni sem tudnak. A testmódosítás a militarista SF paradigmájába azért is illeszkedik szervesen, mert az ellenségkép ismeretlen, kiszámíthatatlan, és mindenképpen más paraméterekkel rendelkezik, amire alaposan fel kell készülni. Itt vannak például a covanduk.

Mire megérkeztünk Cova Bandára, már a teljes kiborulás szélén álltam.

Talán éppen a covanduk miatt, akik sok tekintetben az emberi faj szakasztott másai: kétlábúak, emlősök, elképesztően tehetséges művészek, főleg költészetben és drámában jeleskednek, gyorsan szaporodnak, és szokatlanul agresszívok, amikor az univerzumról és az ő helyükről van szó. Az emberek és a covanduk gyakran harcoltak ugyanazért a gazdátlan területért. Sőt, a Cova Banda eredetileg emberi település volt, csak aztán egy helyi vírus miatt a telepések csúnya pluszvégtagokat és gyilkos pluszszemélyiséget növesztettek.

1 *Vének háborúja* 2012, *Szellemhadtest* 2013, *Az utolsó gyarmat* 2013, *Zoë története* 2013, *A lázadás hangjai* 2014, Budapest: Agave Könyvek.

2 A *Vének háborúja* című regényben a fordító még a FejGép kifejezést használja, a *Szellemhadtesttől* kezdve viszont már az AgyGép-et.

A vírus a covanduknak nem okozott fejfájást; simán beköltöztek. Hatvanhárom év elteltével a Gyarmati Szövetség tudósai végre kifejlesztettek egy vakcinát, és vissza akarták kapni a bolygót. Pechjükre a covanduknak (ismét csak nagyon emberi módon) nem volt ínyére az osztozkodás. Úgyhogy mentünk harcolni a covanduk ellen.

Akik közül a legmagasabb sincs három centi.

[...] Így kell harcolni ellenük: rájuk lépsz.

[...] Órákon keresztül ezt csináltuk, átgázoltunk Cova Banda fővárosán, itt-ott megálltunk, rakétával megcéloztunk egy öt-hat méter magas felhőkarcólót, és egyetlen lövéssel ledöntöttük. Volt a szakaszunkban, aki inkább puskával lőtt be egy épületbe, hogy a lövedék, ami elég nagy, hogy levigye egy covandu fejét, ide-oda patogjon belül. De főleg tapostunk. Godzilla, a híres japán szörny, aki már ikszedik virágkorát élte, amikor elhagytam a Földet, itt abszolút otthon érezte volna magát.³

A militarista SF egyik legnépszerűbb filmes és irodalmi toposza mindig is a *kiképzés* volt a maga kerek narratívájában, amelynek elmaradhatatlan kellékei többek között az ordítózó-gyalázzkodó őrmester, a test korlátait feszegető erőnléti próbatételek, a barakki élet, a büntetések és a kinevezések, az ellenség tanulmányozása és a fegyverhasználat.

A kiképzés eredetét tekintve a hősokról szóló elbeszélések az egyik legrégebbi szüzséjére, az átmeneti rítusra vezethető vissza, a férfivá válás narratívájára. A kiképzéstörténetek az *átváltozás* rituáléját jeleníti meg a modern militarista elbeszélésekben.

Azon túl, hogy a kiképzés mint a test képességeinek fejlesztése, erejének növelése, érzékeinek kiterjesztése a militarista SF-zsánerben ilyen hangsúlyos szerepet kap, Scalzinál újdonság még, hogy kulcsfontosságúvá válik ennek a kiterjesztésnek a *reprezentációja* is, az emberi *tudat* működése, a testet érzékelő-irányító agyi tevékenység megváltozása.

A kiképzés ezért Scalzinál elsősorban az új test megtanulását jelenti – nem a fizikai erőnlét megnövelését edzéssel, hanem a már megnövelt erőnlét és új képességek használatának/intergrációjának minél gyorsabb megtanulását. Test és tudat összehangolását. Mindez persze a jól ismert kiképzéstoposzok keretében történik:

1. Az ordítózó-gyalázzkodó őrmester

– Jézus a pálcikán – mondta Antonio Ruiz főtörzsőrmester, miután végig nézett rajtunk, a hatvan újoncon a kiképzőszakaszban, ahol (reményeink szerint) nagyjából vigyázzban álltunk a Delta Bázis siklókikötőjének aszfaltján. – Ezek szerint máris elvesztettük az egész rohadt univerzumért folytatott háborút. Ahogy így elnézem magukat, a „reménytelen csürhe” szavak pattannak ki a fejemből. Ha maguk a Föld krémje, nyugodtan behajolhatunk, hogy a csáposok beakaszthassanak hátulról.⁴

Ugyanakkor reflektált maga a zsáner is az elbeszélő által:

Antonio Ruiz főtörzsőrmester mintha egy szereplőválogatás győztese lett volna. Pontosan olyan volt, ami egy kiképzőtől elvárható: nagydarab, dühös, és az

3 VH, 153.

4 VH, 97.

első pillanattól igencsak színesen káromkodott. A következő percekben biztos belemászik az egyik vihogó újonc arcába, vaskos szavakkal illeti a felmenőit és száz fekvőtámaszt csináltat vele. Hetvenöt évnyi háborúsfilm-nézés után erre számít az ember.⁵

2. A váratlan ébresztő:

A Béta Pyxidisen egy nap huszonkét óra tizenhárom perc huszonnégy másodperc hosszú. Ebből két egész órát alhattunk. Ezt a bájos tényt az első éjszakán értettem meg, amikor Seggfej olyan fülsüketítő szirénázással ébresztett, hogy valósággal kigurultam a priccsemről, ami persze a felső volt. Gyorsan ellenőriztem, nem tört-e el semmim, majd elolvastam a koponyámban lebegő feliratot.

Perry szakaszzparancsnok, ezúton tudatjuk, hogy van – itt egy szám következett, ami akkor egy perc negyvennyolc másodperc volt és gyorsan csökkent –, amíg Ruiz főtörzsrőmester és segítői belépnek a barakkjukba. A szakasza legyen vigyázállásban, mire belépnek. Amelyik újonc nem lesz vigyázállásban, megrovást kap, és ez a maga szolgálati lapjára is felkerül.

Azonnal továbbítottam az üzenetet a rajparancsnokaimnak a kommunikációs csoport révén, amit előző nap csináltam nekik, majd általános riadót küldtem a szakasznak a FejGépen, és felnyomtam a barakk világítását. Pár pillanatig tartott a szórakoztató látvány, ahogy a szakaszban mindenki felriad valamiféle zajra, amit csak ő hallott. A legtöbben teljes értetlenségben, de azért kiugrottak az ágyból; a még fekvőket a rajparancsnokokkal megragadtuk és kirántottuk. Egy percen belül mindenki vigyázban állt, a maradék pár másodpercben meggyőztük azt a néhány különösen lassú újoncot, hogy most nincs idő huzogni vagy öltözni, csak ott állni és nem kiakasztani Ruizt, amikor belép. Nem mintha fikarcnyit is számított volna az erőlködésünk.⁶

3. A kiképzés első hete:

Huszonöt kilométer futás. Százméteres sprintek hét másodperc alatt. Egy helyben ugrás száznyolcvan centi magasra. Kétszáz kiló szabadsúly megemelése. Több száz felülés, húzódkodás, fekvőtámasz. Ahogy Ruiz mondta, nem megcsinálni volt nehéz – hanem elhinni, hogy meg lehet csinálni.⁷

4. Új fegyverek használata:

Letérdeltem, kivettem a fegyvert a műanyag csomagolásból. Annak ellenére, amit Ruiz mondott, az MP-35 nem látszott különösebben veszedelmesnek. Volt súlya, de nem volt ormóttan, inkább jól kiegyensúlyozott és kezelhető méretű. A tusán volt egy matrica: FejGép AKTIVÁCIÓ: kapcsolja be a FejGépet, és mondja neki: MP-35 aktiválása, sorozatszám ASD-324-DDD4E3C1.

– Hé, Seggfej. MP-35 aktiválása, sorozatszám ASD-324-DDD-4E3C1.

MP-35 ASD-324-DDD-4E3C1 aktiválva John Perry GYV-újonc részére, válaszolt Seggfej. Töltse be a munióit. Egy apró ábra lebegett a látóterem sarkában, az mutatta, hogyan töltssem meg a fegyvert. Felvettem a tömböt, ami a munióim volt... és majdnem orra estem. Rohadt nehéz volt; nem vicceltek a „nagy sűrűség”-gel. Belenyomtam a fegyverbe. Erre eltűnt az ábra, és helyette az jelent meg:

5 VH, 97.

6 VH, 109–110.

7 VH, 111.

Tüzelési opciók

Megjegyzés: egy típus használata csökkenti a többi típus mennyiségét.

Messzehordó lövedék: 200

Szórólövedék: 80

Gránát: 40

Rakéta: 35

Láng: 10 perc

Mikrohullám: 10 perc

Jelenleg beállítva: Messzehordó lövedék

– Átállítás szórólövedékre – mondtam.

Szórólövedék kiválasztva, felelte Seggfej.

– Állítás rakétára.

Rakéta kiválasztva, felelte Seggfej. Válasszon célpontot. Egyszeriben a szakasz minden tagja zöld célkörvonalat kapott; amikor egyenesen ránéztem valakire, villanást láttam. Mi a fene, gondoltam, és kiválasztottam Martin rajának egyik újoncát, Toshimát.

Célpont kiválasztva, erősítette meg Seggfej. *Tüzelhet, törölheti a célpontot vagy új célpontot választhat.*

– Ejha. – Töröltem a célpontot, és csak bámultam az MP-35-öt. Alanre néztem, aki mellettem dajkálta a fegyverét. – Félek a fegyveremtől.

– Nekem mondd? Az előbb majdnem gránátot eresztettem beléd.⁸

5. Az ellenség tanulmányozása:

Egy másik alkalommal Oglethorpe megkérdezte tőlünk, mi a földi katonák egyetlen előnye a GYV katonáival szemben. – Nem a kondíció és nem a fegyver, ezekben egyértelműen előttük járunk. A Földön a katonák egyetlen előnye, hogy pontosan tudják, ki az ellenség, és bizonyos határon belül azt is, hogyan fog zajlani a csata: milyen csapatokkal, fegyvernemekkel, célokkal. Ezért aztán az egyik háborúban vagy bevetésen szerzett tapasztalat közvetlen alkalmazható máshol, még ha a háború oka vagy a csata célja teljesen különbözik is.

– A GYV-nek nincs meg ez az előnye. [...] A GYV katonái mégis egyik csatából a másikba mennek. Ez az egyik oka annak, miért olyan nagy a halálozási ráta a GYV-ben: minden csata új, minden harci helyzet, legalábbis a részt vevő katona számára, egyedi. Ha valamit kamatoztathatnak ezekből az órákból, akkor azt értsek meg: bármi fogalmuk van a háborúról, felejtsek el. Az itteni kiképzésük némileg kinyitja a szemüket arra, mi várhat majd magukra odakint, de ne feledjék, hogy gyalogság lévén sokszor maguk találkoznak elsőként új ellenséges fajokkal, amelyek módszerei és motivációi ismeretlenek, sőt gyakran megismerhetetlenek. Muszáj, hogy gyorsan kapcsoljanak, és nem szabad azt feltételezniük, hogy ami korábban bevált, most is jó lesz. Az elég gyors módja a halálnak.⁹

A kiképzés Scalzinál abból a szempontból tér el tehát leginkább a megszokottól, hogy a hangsúlyt a *tudat kondicionálása* kapja, méghozzá azért, hogy a katonák elhiggyék, mi mindenre képesek, hogy megszokják testük új határait, és új testsémát építsenek fel magukban.

Az emberi test módosítása elég régóta része a militarista SF zsánerének, gyökerei azonban még ennél is régebbre nyúlnak vissza. A testmódosítás mint koncepció egyik hagyománya – szigorúan a militarista SF kontextusában maradván, különben nagyon messzire mehetnénk el – a szuperhősök korába

⁸ VH, 115–116.

⁹ VH, 119.

vezet vissza. A *szuperhősébe*, aki minden probléma nélkül alakul át egyik pillanatról a másikra különleges képességekkel bíró rendfenntartó erővé. A másik hagyománya a cyberpunk irodalomban található, ahol különböző szerveket *implantátumokkal* helyettesítenek az emberben. A harmadik megkerülhetetlen tradíciót a harci *robot* jelenti (példaként vegyük, mondjuk, a *Battlestar Galactica*-ban a „centurion”-t), amely felépítésében az emberre hasonlít (ahogy a belőle fejlesztett „skinjob” is, amelyben a robottest összeolvad az emberi testtel), és bár emberi külsővel rendelkezik, képességei jóval fejlettebbek. Az népszerű SF széria a robot („cylon”) és az ember keveredésének történelmi lehetőségeit és következményeit feszegeti. (A cylon függetlenségének bizonyos fokán önálló fajként tekint magára, és az emberi külső megalkotásával kezd kísérletezni, ők fejlesztik ki a skinjobokat is.) A GyV katonái hibrid figurák, gyakorlatilag mindegyik hagyományból továbbvisznek valamit magukban: szuperképességeket, implantátumokat és emberfeletti harci képességeket (például az IntelliVér kifejezett utasításra akár robbanni is képes, akár szünyogot, akár ellenséges lényt akar megsemmisíteni vele az ember).

A testmódosítások és testkiterjesztések általában a katonai erő növelésének és a katonák – nehéz körülmények közötti – életben tartásának szolgálatában állnak. Nézzük például a militarista SF műfaj két klasszikusának, Robert A. Heinleinnek a *Csillagközi invázió* (*Starship Troopers*) és Joe Haldemannak az *Örök háború* (*Forever War*) című regényét ebből a szempontból.

A *Starship Troopers*-ben a harcosok páncélozott, sugárhajtású erővértet húznak magukra, amelyben nagyobb tudnak ugrani, és amely megnöveli az izomerejüket, de élesebbé teszi a látásukat és a hallásukat is („Az erővértet elég, ha viseli az ember. [...] Az erővért visszacsatolása lehetővé teszi, hogy tökéletesen utánozza viselője bármilyen mozgását, ám a vért ereje az ember erejének a többszöröse.”). A *Forever War*-ban olyan harci szkafozandert húznak magukra, amely a történet elején még csupán mint harci fegyver funkcionál, idővel azonban (és itt évszázadokról, sőt egy egész évezredről beszélhetünk a történet idejének keretében) fejlesztéseken esik át („Ha elveszíted a karod vagy lábad egy részét, a tizenhat pengeéles írisz-zár közül az egyik a végtag köré záródik egy hidraulika prés erejével, szépen levágja a felesleges részt, és lezárja a ruhát, mielőtt a robbanásszerű, halálos dekompresszió bekövetkezik. Aztán a traumarendszer lép működésbe: megtisztítja a csonkot, pótolja az elvesztett vért, és telenyomja az embert boldogság-lötytyel meg sokktalanítóval.”).

Ehhez képest az *Old Man’s War* ciklus még két újítással áll elő: először is már nem egy testre húzott külső burok jelenti az érzékelés kiterjesztését és az izomerő megnövelését, hanem magát az emberi testet módosítják genetikai szinten, hogy új képességek hordozója legyen. Másodszor a módosított testhez módosított tudatot is kapnak a katonák, egy agyba ültetett számítógépet, amely új testüket a tudatukat hangolja össze, ami egy meglehetősen intenzív tanulási folyamat. A tudat új test feletti hatalomátvétele ugyanis nem automatikus, ahogyan a szuperhősök esetében.

A *Vének Háborújában* úgy történik az átalakulás, hogy először is genetikai mintát vesznek Perrytól, majd szolgálatba lépésekor a 75 éves tudatát saját testének genetikailag módosított klónjába töltik át, amely sokkal fiatalabb, és sokkal többre képes, mint az elhagyott teste. És persze zöld. A tudat minden emlékével és tapasztalatával együtt átkerül az új testbe. A tudatátöltés folyamatát Scalzi így írja le:

Most megkezdem az áttöltést. Egy kis zavart érez majd. – Koppintás...

...és zuhanok...

jóóóóóóóóóóó messze

(és mintha finom lyukú hálón préselnének át)

és az összes emlékem úgy képen talál, akár egy elszabadult téglafal

tiszta villanásban állok az oltárnál

kathy közeledik a sorok között

látom hogy a lába beleakad a ruhába

kicsit megbotlik

aztán gyönyörűen helyrehozza

rám mosolyog mintha azt mondaná

ja mert ez megállíthat

*másik villanás kathyról *hová a fenébe tettem a vaníliát* és a csörrenés, ahogy a tál a konyhakőre esik*

(az istenit kathy)

És akkor újra *én* vagyok, Russell doktor rendelőjében nézek kábán egyenesen dr. Russell arcába, de közben a tarkóját is látom, és azt gondolom, *A mindenit, klassz trükk*, és mintha sztereóban gondolnám. És akkor megértem. Két helyen vagyok egyszerre. Mosolygok, és látom, hogy a régi és az új testem egyszerre mosolyog.

– Megtörtem a fizika törvényeit – mondom Russell doktornak két szájból.

És azt mondja: – Bent van.

És rákoppint arra a rohadt PDA-ra.

És akkor megint egy lesz belőlem.

A *másik* én. Onnét tudom, hogy már nem az újra nézek, hanem a régre.

És az úgy néz rám, mintha tudná, hogy valami nagyon furcsa dolog történt.

És a szeme azt mondja: *Akkor rám már nincs szükség.*

És lehunyja a szemét.¹⁰

A tudat a regényben korrekt neuropszichológiai koncepcióként van bemutatva, vagyis tudatsémán alapuló áttöltés megy végbe. Az agyba előre kódolják a tudat egyénre jellemző kapcsolódásait, majd erre töltik rá a tudatot mint aktuális információhalmazt. Az áttöltődést Perry úgy éli meg, hogy megkettőzött érzékszerveivel egyszerre érzékeli mindkét testét: két nézőpontból lát és sztereóban hall, mert két testben jelen van egy időben.

A reguláris GyV katonák egy egész emberöltőt leélnek mielőtt a hadseregbe jelentkeznének, így ők emlékeznek régi életükre. Van azonban egy katonai alakulat a GyV-n belül, amely még ezeknél a módosított testet kapott katonáknál is különlegesebb, ezért hívják őket – értelemszerűen – Különlegeseknek.

A Különlegesek testét halottakból klónozzák, és teljes egészében mesterséges tudatot kapnak, amelyet az AgyGép generál. A Különlegesek, akár az emberi újszülöttek, egy világtalan világban ébrednek fel, ahol az AgyGép rak rendet pillanatok töredéke alatt, és a szakasz többi tagjával való, AgyGép generálta összekapcsolódás ad érzelmi biztonságot. A Különlegesek újszülöttek, nem ismerik régi testüket, csak az újról van tapasztalatuk. Az ő kiképzésük nem a testváltásról szól, az ő problémáik inkább szociális jellegűek, ahogy az egyikük megjegyzi: „mi csak egy rakás kétéves amorális gyilkos vagyunk”, vagy, ahogy az egyik idegen faj (a rraey) szülőtte foglalja össze a róluk hallott pletykákat: „Hogy felnőttként születnek, készségekkel és képességekkel, de emlékek nélkül. De nem csak emlékek nélkül. Öntudat nélkül. Erkölc nélkül. Korlátok nélkül. [...] Humánus nélkül. [...] Gyerekkatonák felnőtt testben.”

¹⁰ VH, 68.

A történet ott válik érdekessé a *Szellemhadtest* című regényben, amikor egy áruló humán (Charles Boutin) lementett tudatát töltik be egy Különleges katona testébe, és a régi tudat felébred az újban. A fordulat számtalan kérdést felvet test és tudat kapcsolatát illetően. Például, hogy mi történik azzal a testtel, amelyik hátramarad a tudatátöltés után. A GyV katonákat tíz év után leszerelik, tudatukat visszatöltik a régi testükbe, és egy gyarmaton élhetik le a hátralévő életüket. Akik azonban szolgálat közben meghalnak, azoknak a hátramaradt testét megsemmisítik, pedig a test valójában még él(ne). Vannak-e ezeknek a testeknek jogai? Van-e annak a klónozott testnek joga, amelyikbe még nem töltötték át a tudatot? Test és tudat szétválasztásának következményei elsősorban morális kételyeket vetnek fel a regényben. Például, hogy jó ötlet-e Boutin tudatát egy Különleges Katona testébe tölteni.

– Adja a Különleges Erőknek a tudatmintát – felelte Szilard – és Boutin génjeit. Felhasználjuk az egyik Különleges katonánknál. Mi úgyis többféle génkészletet használunk egy katona elkészítéséhez, technikai értelemben tehát nem lesz klón. Legrosszabb esetben, ha elbukik a tudatbetöltés, pont olyan lesz, mint a többiek. Nincs vesztenivalónk.

– Kivéve, ha sikerül a tudatbetöltés, és lesz egy különleges kommandósunk, aki árulást forgat a fejében – vetette ellen Mattson. – Nekem ez nem tűnik jó ötletnek.¹¹

Test és tudat szétválasztása olyan állapotot eredményez, mint a születés pillanata. Amikor még nincsen fogódzó a világhoz, amikor még nincsen testséma önmagunk észleléséhez. A Különlegeseket ezért csak az AgyGép bekapcsolása után ébresztik fel, hogy elkerüljék azt a fejlődési fázist, amelyet az újszülött jár be világra jötte után – és még jó pár éven keresztül. Az AgyGép pillanatok leforgása alatt alapvető tudásformákat generál az agyban, amelyhez a bejövő információk azonnal kapcsolódhatnak. A tanulási és tapasztalási folyamat radikálisan lerövidül ezáltal.

Boutin klónozott testét a többi Különlegessel (leendő szakaszával) egy időben ébresztik fel, csak éppen nem kapcsolják be nála az AgyGépét az ébresztés előtt, hogy megadják az esélyt a már benne lévő tudatnak az önálló ébredésre. Ami azonban nem történik meg. Boutin tudata nem ébred fel. Csak a teste tudat nélkül.

Úgy jött erre a világra, mint a legtöbb újszülött: sikítva. A világ körülötte csak formátlan káosz volt. Ahogy a világ feltűnt, valami közeledett hozzá és hangokat hallatott, ez megijesztette. Hirtelen elment, és közben még hangosabb hangokat adott ki. Sírt. Próbált megmozdulni, de nem tudott. Tovább sírt. Egy másik alak közeledett feléje. Az iménti tapasztalatból okulva félelmében felüvöltött, és menekülni próbált. Az alak hangot keltett és megmozdult. Tisztaság. Olyan volt, mintha a tudata felvett volna egy szemüveget. A világ a helyére került. Bár még minden idegennek hatott, úgy tűnt, mindennek van értelme. Tudta, hogy még ha nem is ismeri mindennek a nevét, amit lát, de mindennek van neve, minden valami. Elméjének egy része életre kelt, és szeretett volna mindent a nevének nevezni, de nem ment. Az egész világ ott volt a nyelve hegyén.¹²

¹¹ SzHT, 43.

¹² SzHT, 60.

Az AgyGép bekapcsolásával aztán Boutin klónozott teste is tudatára ébred, és Jared Diracként kezd el öntudatot építeni magának. Ezzel elkezdődik a kiképzése a Különlegesek között. A Különlegesek nagyon erős kollektív tudattal rendelkeznek, a legtöbbjüknek nincs is szüksége a személyes tudatára, nem foglalkoznak személyes emlékekkel, mindent megosztanak, társaik élményeit, tapasztalatait és érzéseit maguk is megélik. Az információ az AgyGép általi összekapcsolódásban sokkal gyorsabban terjed, a tudás gyorsabban halmozódik azáltal, hogy egyszerre mindenki agyában jelen vannak a szakaszon belül. Az összekapcsolódásból való kizárás ezért leginkább büntetést és traumát jelent, az egyén ilyenkor annyira magára hagyottnak érzi magát, hogy sokszor elviselni sem bírja, dezorientálttá válik, fizikailag rosszul lesz. Harc közben is megtörténhet, hogy elveszítik egymással a kapcsolatot, így akinek nincsen egyéni/személyes léttapasztalata, annak akár az életébe is kerülhet az élmény.

A Különlegesek kiképzési ideje a valószínűleg kiképzési idejéhez képest ugyancsak drasztikusan lerövidül az AgyGép és az integráció által.

Steve Seaborg emelte fel a kezét.

~ Miért tart a valószínűleg kiképzése olyan sokáig?

~ Hadd mutassam be. Ma van a kiképzésük első napja. Tudják, mi az a vigyázz-állás, vagy ismerik a többi alakias mozgásformát? ~ A kiképzőszakasz tagjai üres tekintettel nézték Brahe-t. ~ Rendben. Itt vannak az idevágó szabályzatok. Jared érezte, hogy az agyát új információk öntik el. Az új tudás először vastagon és ömlesztve terült el a tudatán. Jared érezte, ahogy az AgyGépe a megszokott módon kibontva és kifejtve rakja helyére az egyes mozaikokat, összekapcsolva azokkal az ismeretekkel, melyeket első teljes napja után tudásként könyvelhetett el. Jared már ismerte az alaki szabályzatot. És a szabályokon túl felbukkant benne egy váratlan érzés is, amit tovább erősítettek és pontosítottak a szakasztársaktól érkező gondolatok és benyomások: a Brahe előtt lazán várakozó csoport egy része állt, egy másik a lépcsőn üldögélt, a harmadik a falnak támaszkodott, és ez egyszerre nagyon helytelennek tűnt. Tiszteletlennek. Szégyenteljesnek.

Harminc másodperccel később már feszes vigyázzban álltak Brahe előtt, négy sorban, négy oszlopban.¹³

Nemcsak a szükséges információt kapják meg pillanatok alatt az alaki mozgásformákhoz, hanem érzelmi információs csomagban érkezik rögtön a morális kondicionálás is hozzá, hogy tudják, mi a helytelen, és mi a helyes mozgásforma. A Különlegesekkel szembeni tartózkodó viselkedés, néha kifejezett félelem oka a valószínűleg részéről az, hogy nem tartják elég *emberinek* a klónozott és módosított emberi testtel rendelkező katonákat. Ezért bízzák rájuk azokat a feladatokat, amelyektől a reguláris katonák esetleg *embertelennek* érezhetnék magukat. Az „emberi” kategória érvényessége attól függ, hogy mennyire emberi még ez a test és ez a tudat, a gondolkodás és a viselkedés, nem utolsó sorban a külső megjelenés – és a Különlegesek nagyon a határon billegnek. A megértés is akadozik a kétféle katonai alakulat között: a regulárisok nem bíznak a Különlegesekben, a Különlegesek meg nem értik a regulárisokat úgy metaforikus, mint szó szerinti értelemben. A Különlegesek értetlenül állnak a regulárisok megélt és hátrahagyott évtizedei előtt, de nehe-

13 SzHT, 76.

zen követik a hangzó emberi beszédet is, amely számukra felfoghatatlanul lassú összevetve az AgyGéppel történő online kommunikációval.

A bizalom növelése céljából a Különlegesek kulturális nevelést is kapnak a regulárisok nézőpontjának megismeréséhez és megértéséhez. A tudást ehhez természetesen a könyvek és a filmek jelentik, ráadásul pont azok az alkotások, amelyek saját maguk megértéséhez mintegy metafikcióként kapcsolódnak.

A Frankenstein-történet például, amelynek elolvasását Dirac feladatként kapja az egyik oktatójától, egy sor kérdést indít el benne saját és alakulatának identitását megértendő, főként az „emberi/nem emberi” kategóriák irányában, amely megkülönböztetést Dirac inkább a másokkal szembeni megértés függvényeként értelmez, semmint az emberi test és tudat mesterséges vagy nem mesterséges mivoltaként.

Ő is, ahogy a teljes 8. szakasz, sőt az összes Különleges, ugyanannak a száználmas szörnynek a spirituális leszármazottai, amelyet Victor Frankenstein állított össze holtak testéből, és villanyozott életre. Jared maga előtt látta, miképp tölti el a büszkeség Frankenstein, amiért életet teremtett, és hogyan vesz rajta erőt a félelem, és tagadja meg teremtményét, miután az megkapta az élet ajándékát.¹⁴

A szakasz többi tagjával közösen hallgatják azokat az előadásokat, amelyek a gyarmatosítás előtti csillagközi háborús filmekről szólnak, vagyis abból a korból valók, amikor ember még nem találkozott földönkívülivel – így ismerkedvén meg a földi kultúra idegenképével, a humán faj idegen lényekkel szembeni viselkedésének gyökereivel.

Az ötödik napon, miután a délutánt elméleti oktatással töltötték – az emberi gyarmatok elhelyezkedéséről és azok viszonyáról az idegen fajokhoz (amely viszony gyakorlatilag mindig pocsék volt) –, a 8. szakasz kritikusan végigszemlélte a gyarmatosítás kora előtti spekulatív műalkotásokat, melyek idegen lényekkel vívott csillagközi háborúkról szóltak. A Világok harca rendben volt, egészen a végéig, amit a szakasz kissé olcsó trükknek talált. A Csillagközi invázióban volt pár jó akciójelenet, de túl sok filozófiát kellett hozzá kibontani. A filmváltozatot jobban fogadták, bár felismerték, hogy az sokkal primitívebb. Az Örök háború megmagyarázhatatlanul elszomorította őket, az eszme, hogy egy háború ennyi ideig tarthat, egyszerűen felfoghatatlan volt a csoport számára, amelynek tagjai csupán egy héttel azelőtt születtek. A Csillagok háborúja után mindenki fénykardot akart, és bosszankodtak, hogy a hozzá való technológia nem létezik. Ugyancsak mindenki osztotta a nézetet, hogy az ewokoknak ki kellene halniuk.¹⁵

A Különlegeseket összekapcsoló és a tudatukat irányító AgyGép működéséről visszaszámolva pont az áruló humán, Boutin és egy ellenséges faj, a raey egyik egyede, Cainen adminisztrátor tud a legtöbbet. Boutin kutatóként dolgozott az AgyGép-fejlesztéseken, Cainen adminisztrátor pedig az emberi genetika szakértőjeként a Rraeynél. Miután utóbbit fogságba ejtették, azt a feladatot kapta, hogy tanulmányozza az emberi agyat és Boutin tudatát. Az alapvető problémát így ő fogalmazza meg az áttöltéssel kapcsolatban: „Dirac közlegénynek már van saját tudata. Saját énképe. Ha Boutin tudata felébred, nem egyedül lesz odabenn.” Vagyis várhatóan két tudat lesz ugyanabban az agyban.

14 SzHT, 82.

Jared Diracban akkor ébred fel Boutin tudata, amikor azok emlékei egy váratlan prousti benyomásra feltörnek: medvecukrot eszik, amelyet Boutin is szeretett.

- Na, milyen? – kérdezte az árus a szokatlanul lelkes habzsolás láttán.
 - Remek – felelte Jared teli szájjal. – Igazán kiváló.
 - Majd megmondom a férjemnek, hogy akadt még egy rajongó a csapatába. Jared helyeslően bólintott.
 - Igazából két rajongó. A kislányom is imádja.
 - Még jobb – válaszolta az árus, de addigra Jared már továbbállt gondolataiba merülve, és az irodája felé tartott. Lenyelte a szájában forgatott cukorgombócot, és már éppen nyúlt a zacskóba a többiért, amikor hirtelen megtorpant. A kislányom, gondolta, és a gyász gyomorszájon vágta. Megrázkódott, és a járdára hányta a lenyelt cukrot. Ahogy az utolsó édességdarabot is fölkehögte, egy név jelent meg a tudatában.
 - Zoë – gondolta. – *A kislányom. A kislányom, aki halott.*
- Egy kéz érintette meg a vállát. Jared hátrahőkölt, és majdnem hanyatt esett, ahogy próbált elhárítani, a cukorkás zacskó kirepült a kezéből. Ránézett a nőre, aki megérintette a vállát, GYV-katona lehetett. Fúrán nézett rá, aztán rövid, éles rezzenést érzett a fejében, ami olyan volt, mintha emberi beszédet gyorsítottak volna a tízszerezésére. Aztán megint, és újra. Mintha két pofont kapott volna, de belülről.¹⁶

Dirac testképe abban a pillanatban darabjaira hullott, amint az agya elveszítette azt a tudati mintát, amelyet addig használt, és hirtelen egy másikra váltott. Egyensúlyát veszítette (majdnem hanyatt esett), és kontrollját veszítette (hányt). Nyilván egy neuropszichológus találna hibát a folyamatban, de annak bemutatására, hogy egy személyben két tudat hatalmat vált, Dirac viselkedése hiteles példát nyújt.

Ahhoz, hogy Boutin emlékei a felszínre törhessenek, kellett fogódzók, és ezek még nem voltak meg akkor, amikor Dirac „megszületett”, pontosabban szólva amikor felébresztették, mert ezek a fogódzók idővel alakultak ki saját tapasztalatokból, saját élményekből. Ezen a létrán tudott aztán kimászni Boutin tudata a mélyből, és eredményezett egy harmadik személyiséget a másik kettő kombinációjából. Mert minden egyes tapasztalattal formálódik az egyén tudata, válik újra mássá és mássá, sohasem konstans. Dirac a saját erejéből nem tudott volna Boutinná válni, még ha akart volna, sem, mert már rendelkezett saját személyiséggel, amelyet azonban a feltörő emlékek nyomán láthatóan nem volt képes egyben tartani. A katonai vezetés választás elé állítja: vagy újra áttöltik bele Boutin tudatát, és akkor Jared Dirac megszűnik létezni; vagy Dirac együttműködik, és igyekeznek minél több Boutin-emléket a felszínre hozni, amelynek eredményeképpen szintén elveszítheti saját identitását. „Az eredeti terv az volt, hogy én legyek ő. Ehhez képest az olyanná válás *lehetősége* hagy némi helyet önmagamnak is” – magyarázza Dirac Wilson hadnagynak, és bár az utóbbit választja, mégis maga a *döntés* meghozatala lesz a legerősebb érv Dirac számára ebben a helyzetben. Az egyetlen kapaszkodó, amely – történjen bármi is – bizonyítani tudja *saját* tudatának létezését. Ezt az alapvetően individuumból-központú emberi képességet szintén Cainen adminisztrátor magyarázza el neki – vicces módon éppen egy rraey egy genetikailag módosított humánnak:

15 SzHT, 85.

16 SzHT, 150.

- Folyamatosan hozok döntéseket – ellenkezett Jared.
- Csak nem komolyakat. A kondicionálás és a katonaelet során készen kapta a döntéseket, a választás legkisebb esélye nélkül. Valaki úgy döntött, hogy létrehozza magát. Utána valaki úgy döntött, hogy betöltik valaki másnak a tudatát a maga agyába. Utána úgy döntöttek, hogy harcost csinálnak magából. Kiválasztották a megvívandó csatákat. Majd úgy döntöttek, hogy kiszolgáltatják nekünk, amikor ez szolgálta az érdekeiket. És a következő lépésben azt választanák, hogy feltörik az agyát, akár egy tojáást, hogy Charles Boutin tudata szabadon élönthesse a magáét. Csakhogy én úgy döntöttem, hogy magára bízom ezt a döntést.
- De miért? – értetlenkedett Jared.
- Mert megtehetem. És mert meg kell tennem. És mert senki más nem engedi meg ezt magának. Ez a maga élete, katona. Ha úgy dönt, hogy továbbmegy ezen az úton, javasolni fogunk módszereket, melyek szerintünk a felszínre tudják hozni Boutin további emlékeit és személyiségeleleit.
- És ha nem? Akkor mi lesz?
- Ez esetben jelentjük a Katonai Kutatásoknak, hogy megtagadjuk a kísérletezést magával.
- Találnak majd mást, aki megcsinálja.
- Minden bizonnyal – értett egyet Cainen. – De ahogyan magának megadtuk a döntési lehetőséget, ugyanúgy nekünk is megvan a magunké.¹⁷

Dirac történetét tovább boncolni nem akarom, hogy elkerüljem a további spoilereket, és hogy le ne lőjem a slusszpoént, de tanulmányom szempontjából nagyjából eddig a pontig is érdekes az ő története. Van azonban még egy katonai alakulat, amely a testthatárok eltolása szempontjából mindenképpen figyelmet érdemel.

Módosítások tekintetében az embertől még csak nem is a Különlegesek állnak a legtávolabb a GyV-ben, hanem a *gameránok*, azok az emberek, akiknek a testét teljesen az úrbeli élethez igazították: sziklára emlékeztető, teknőcformájú testet kaptak, négy egyenlő hosszúságú és három ízből álló végtaggal. A tenyerek befelé forduló hüvelykujja mint az emberi faj egyik ismertetőjegye maradt a gameránok egyetlen emberi testre emlékeztető jegye.

- ~ Mi emberek vagyunk ~ mondta Martin. ~ Legalább annyira, mint maga.
- ~ Nem látszanak embernek ~ szaladt ki Jaredből, de azonnal megbánta.
- ~ Hát persze hogy nem. Mivel nem a megszokott emberi környezetben működünk. Arra a környezetre adaptáltak bennünket, ahol élünk.
- ~ Hol élnek?
- Martin egyik végtagja körbeintett.
- ~ Itt. Alkalmasak vagyunk az úrbéli életre. Vákuumbiztos testünk van. Fotoszintetizáló csíkok adják az energiát. ~ Aztán Martin teste alsó részére mutatott. ~ És itt van egy módosított algákat tároló szervem, amely ellát oxigénnel, és minden szerves tápanyaggal, amire szükségem van. Heteket tudunk az úrben tölteni obinok után kémkedve és a dolgaikat szabotálva anélkül, hogy észrevennének minket. A GyV úrhajóit keresik, és teljesen össze vannak zavarodva.¹⁸

A testthatárok eltolása két szinten zajlik tehát az *Old Man's War* ciklusban: a fizikai képességek szintjén és a test reprezentációjának tudati szintjén.

17 SzHT, 161.

18 SzHT, 178.

A módosított testtel rendelkező katonák számára a Gyarmati Véderő módosított tudatot is fejleszt, amely az új képességekkel rendelkező testük felett uralkodni képes. A kiképzésük során kialakított testsémájuk, akárcsak a hétköznapi embereké, négy fontos faktorból tevődik össze: vizuális, taktilis és akusztikai információból; emocionális élményekből és azok hatásaiból; társas tapasztalatokból (abból, ahogy a másik megtapasztal minket és a mi erre adott reakciókból); saját testünk értékeléséből és saját testünkkel szembeni viselkedésünkből.¹⁹

A GyV kötelékébe tartozó és különböző feladatokat ellátó katonák mind a négy területen szereznek élményeket és tapasztalatokat a maguk módosított testével és számítógép által irányított vagy éppenséggel generált tudatával, így testképük nem sérült, csak éppen mesterségesen befolyásolt. És mivel az egyén testképe egyúttal identitását is meghatározza, labilis egyéneket csak elvétve találunk mind a regulárisok, mind a Különlegesek vagy a gameránok között. Sőt, gyakorlatilag nincsen vidámabb ember az űrben lebegő, vákuumban szexelő, módosított algákon élő és teknős alakú Martin ezredesnél.

Irodalom

SCALZI, John, *Vének háborúja*, ford. Pék Zoltán, Budapest: Agave Könyvek, 2012.

SCALZI, John, *Szellemszűz*, ford. Farkas István, Budapest: Agave Könyvek, 2013.

SCALZI, John, *Az utolsó gyarmat*, ford. Makai Péter Kristóf, Budapest: Agave Könyvek, 2013.

SCALZI, John, *Zoë története*, ford. Farkas István, Budapest: Agave Könyvek, 2013.

SCALZI, John, *A lázadás hangjai*, ford. Pék Zoltán, Farkas István, Budapest: Agave Könyvek, 2014.

SCHILDER, Paul, *Das Körperchema*, Berlin: Springer Verlag, 1923.

Moving of body boundaries in John Scalzi's military SF cycle

In the world of John Scalzi's *Old Man's War* cycle mankind populates different planets and not only humans but aliens colonize livable worlds in the universe. A harsh battle rages on for the livable worlds. In my study I explore the moving of body boundaries, the motor and sensor effects of body modification and their combined effects on the human psyche within the framework of Scalzi's novel cycle and the genre of military SF.

Keywords: body modification, military SF, human psyche, aliens, human mankind

Sz. Molnár Szilvia

ELTE BTK, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet,

Budapest 1088, Múzeum krt. 4/A

szilvia.szmolnar@gmail.com

19 Vö. Paul SCHILDER, *Das Körperchema*, Berlin: Springer Verlag, 1923.

Dr. Jekyll jóslata

Egy régi-új emberkép nyomában

Absztrakt. A tanulmány Robert Louis Stevenson *Dr. Jekyll és Mr. Hyde különös esete* című regényének egy részletéből kiindulva arra a kérdésre keresi a választ, hogy a Dr. Jekyll által megjósolt emberkép hol talál folytatásra a 20. században. Érintve a biológia (endoszimbiózis) és a fizika (nanotechnológia) eredményeit, Greg Bear és Greg Egan regényeiből vett példákkal bizonyítja, hogy a Stevenson-mű részlete – amely az emberi szubjektivitás szétszóródottságának és sokszoroságának posztmodern felismeréséhez vezet – megelölegezi a hard science fiction és a nanofikció emberképét.

Ha feltennénk a kérdést, melyik a 19. század legfontosabb szövegtárhelye, válaszuk nagyban függne attól, hogy mely vonatkozási rendszernek vagy kulturális mintázatnak keressük az előzményeit. Stephen King például – a horror-hagyomány felől olvasva – *Danse Macabre* című könyvében azt írja, hogy a 19. század három legfontosabb, halhatatlan műve a *Frankenstein*, a *Drakula* és a *Dr. Jekyll és Mr. Hyde különös esete*.¹ A horrorkirálynak bizonyos szempontból igaza van, hiszen ez a három alkotás a popkultúra számos területére – így a rémtörténet-hagyományba is – behatolt, hatásuk szinte felmérhetetlenül nagy (az expresszionista filmtől kezdve Hollywoodon át Lady Gaga videoklipjeiig). Az utóbbival, Stevenson alkotásával „Olyan határpontra jut el az irodalmi mű a Gonosz »emberré válásának« útján, mely a kettősség problémáját az átváltozás-metaforában rajzolja meg.”² Valóban, az alapképlet szerint Dr. Jekyll a kívülről bevitt anyag hatására testi-tudati metamorfózison megy keresztül, Mr. Hyde-dá változik, mely utóbbi az előbbi sötét énjét reprezentálja. (Egyes teóriák szerint ez a séma a farkasember-elv.)

De váltsunk hagyományt. Bényei Tamás *Rejtélyes rend* című monográfiája a krimi és az anti-detektívtörténet viszonyát elemezve arra a következtetésre jut, hogy a 19. század legfontosabb szövege a *Dr. Jekyll és Mr. Hyde különös esete*, mégpedig azért, mert a posztmodern látásmódot messze megelőzve „a klasszikus detektívtörténet szerkezetét és logikáját ütközteti egy, a klasszikus detektív(történet) számára megoldhatatlan rejtéllyel, másrészt a detektívtörténetet az általában vett olvasás ellentmondásosságának és befejezhetetlenségének allegorizálására használja.”³ A kiváló irodalomtörténész emellett az egyik lábjegyzetben (60-as számú) idéz a Stevenson-műből egy olyan részletet, amely sze-

1 Vö. Stephen KING, *Danse Macabre*, London: Warner Books, 1993, 65.

2 ARANY Zsuzsanna, *Gonosz alakok megjelenése az irodalomban: a vámpír = Az éjszaka gyermekei. Tanulmányok a vámpirizmusról*, szerk. H. NAGY Péter, Dunaszerdahely: Lilium Aurum, 2012, 63.

3 BÉNYEI Tamás, *Rejtélyes rend: A krimi, a metafizika és a posztmodern*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 2000, 211.

rinte az emberi szubjektivitás szétszóródottságának, sokszoroságának posztmodern felismeréséhez vezet. A részlet – hosszabban idézve – a következő:

És úgy esett, hogy tudományos kutatásaim, melyek misztikus és transzcendentális irányban haladtak, világosságot derítettek a tagjaim között dúló örökös háború e tudatosságára. És így mindennap, értelmem mindkét oldaláról, az erkölcsiről és a szellemiről, mindinkább közeledtem ahhoz az igazsághoz, melynek részleges fölfedezése olyan rettenetes hajótörésbe vitt; hogy az ember igazában nem *egy*, hanem *kettő*. Kettő, mondom, mert tudomásom nem halad túl ezen a ponton. Következnek majd mások? Mások, akik túlszárnyalnak engem; és megkockáztatom azt a feltevést, hogy az embert végül mint különféle, egymástól elütő, független lények közösségét fogják megismerni.⁴

Dr. Jekyll drámái, jóslatértékű megállapítása egészen egyszerűen hajmeresztő. Korunk posztstrukturalista szubjektumképe mellett ugyanis megelőlegez valami mást is, aminek a megértéséhez először a természettudományhoz kell fordulnunk, két irányba tájékozódva, és szem előtt tartva, hogy az ember *egyszerre* az evolúció által létrehozott neuropszichológiai és biológiai-fizikai létező. (Jekyll szavai a disszociatív identitászavar [DID] leírásaként is olvashatók, de a pszichológiai vonatkozásokra itt nem térünk ki részletesen.⁵) Egyfelől a biológiában fontos felfedezés volt, hogy sejtjeink valójában sok-sok ősi élőlény leszármazási vonalait őrzik. „Ma már nem vitatott – írja Lynn Margulis *Az együttélés bolygója* című könyvében –, hogy az állati és növényi sejtek szimbiózis útján keletkeztek. A molekuláris biológia, beleértve a géntérképezést, sejt-szimbiózis-elméletemnek ezt a szemléletét igazolja. A növényi és állati sejtekbe történő állandó baktériumbeépülés plasztiszok és mitokondriumok formájában része »sorozatos endoszimbiózis teóriának« (SET), amely ma már egyes középiskolai tankönyvekben is szerepel.”⁶ Innen nézve az ember valójában nem más, mint többmilliárdnyi parányi élőlény közössége, ezek az apróságok nem csak a beleinket és a szempilláinkat árasztják el, de minden egyes sejtünkben jelen vannak az ősi szervezetek leszármazottai, amelyek szimbiózisba léptek a sejtjeink őseivel. Dr. Jekyllnek igaza volt.

Érdeemes közbevetnünk, hogy a szimbiózis mellett a parazitizmus is hasonló eredményre vezethet. A manipuláció mesterei, a paraziták az emberi agyban is megtelepsznek, például toxoplazmák formájában. Tudjuk, hogy ezek – bár a legtöbb esetben könnyen leküzdhetők – befolyással vannak az ember

4 R. L. STEVENSON, *Dr. Jekyll és Mr. Hyde különös esete*, ford. Benedek Marcell, Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1978, 61. Más fordításban: „az embert végül mint sokféle, összeegyeztethetetlen és egymástól független lakók [denizens] együtteseként fogják ismerni.” BÉNYEI, *I. m.*, 208.

5 Egy hivatkozást azonban mégér a jelenség: „A DID [Dissociative Identity Disorder] egy ismert példája az úgynevezett »hasadt személyiség«, amikor is két alteregó, amelyek jellemvonásaikat tekintve gyakran teljesen ellentétesek, létezik egymás mellett. Az egyik lehet félnék és visszahúzódó, míg a másik társaságkedvelő és hivalkodó. Robert Louis Stevenson klasszikus, 1886-os regénye, a *Dr. Jekyll és Mr. Hyde különös esete* talán a témakör legismertebb népszerű irodalmi feldolgozása.” Scott O. LILIENFELD és mts., *50 pszichológiai tévhit*, ford. Cziczelszky Judit, Budapest: Partvonal Könyvkiadó, 2010, 233.

6 Lynn MARGULIS, *Az együttélés bolygója: Az evolúció új megközelítése*, ford. Schoket Zsófia, Budapest: Vince Kiadó, 2000, 10.

személyiségére, mentalitására és reakcióira. A külső megfigyelő számára: a neurológiai problémával küzdő fertőzöttet mintha démon szállná meg, átalakulna és eltörne belőle rejtett énje...

Másfelől a fizikában beköszöntött a nanotechnológia korszaka. Richard Feynman híres, *Lenn bőven van hely* című előadása és K. Eric Drexler alapvető doktori értekezése óta – amelyek a miniatürizálás jövőjéről szóltak – elkezdődött egy új mérettartomány meghódítása. A nanotechnológia korunk egyik legdinamikusabban fejlődő iparága. „A nanotechnológia – írja Sánta Szilárd *Mesterséges horizontok* című remek könyvében – már jelenleg is megtalálható használati tárgyainkban: a napfény erejétől védelmet nyújtó kozmetikumok, a teniszütők és -labdák, az autókat borító festék, a talajcsempék legújabb kivitelezése mind a nanorészecskék felhasználásának eredményeként született. Michael Harvey, a Queenslandi Egyetem tudósa pedig olyan védőréteget állított elő, amely megakadályozza a tükrök és üvegfelületek párologását. Hosszasan lehetne sorolni a példákat, hogy hol is bukkannak fel a nanotechnológián alapuló találmányok a környezetünkben, de ez a pár kiragadott példa is jól érzékelteti, hogy a mindennapjaink részévé váltak.”⁷ A miniatürizálás által nyitott perspektívából eljátszhatunk a gondolattal, hogy mi történne, ha szervetlen anyagok és szerves molekulák összeépítésével létrehozott nanorobotokkal lehetővé válna például a genetikai állomány átépítése. Vagy képzeljük el azt, hogy az embert ellepnék a mikrók, betársulnának az életfolyamatok szabályozásába. Dr. Jekyllnek ez esetben is igaza lenne.

Mindez emellett összecseng Ray Kurzweil egyik fontos megállapításával:

Mindnyájunkban személyiségek sokasága lakozik. Képesek vagyunk az összeget magunkban hordozni, de mivel nem állnak rendelkezésünkre olyan eszközök, amelyekkel kifejezésre juttathatnánk őket, általában elfojtjuk ezeket a személyiségeket. Jelenleg nagyon korlátozott a hozzáférhető technológia – mint például a divat, a smink, a frizura – ahhoz, hogy különböző kapcsolatoknak, alkalmaknak megfelelően alakítsuk át magunkat. A jövőbeli, teljes bemerülést kínáló virtuálisvalóság-környezetekben viszont jócskán bővíthetjük személyiségpalettánkat.⁸

Kurzweil szerint továbbá a virtuális terek megnyílása mellett szintén a nanotechnológiától várható e téren változás, amennyiben a nanorobotok képesek lesznek létrehozni a személyiség alkotóelemeinek a neurológiai megfelelőit.

Ugorjunk át az irodalom, az SF terepére. Kézenfekvő volna H. G. Wells *A láthatatlan ember* című művével⁹ vagy egy olyan történettel kezdeni, mint például

7 SÁNTA Szilárd, *Mesterséges horizontok: Bevezetés a kortárs sci-fi olvasásába*, Dunaszerdahely: Lilium Aurum, 2012, 90–91.

8 Ray KURZWEIL, *A szingularitás küszöbén*, ford. Ad Astra Kiadó, Budapest: Ad Astra Kiadó, 2013, 455.

9 John R. Reed szerint *A láthatatlan ember* Stevenson alkotásának imitációja. Vö. John R. REED, *H. G. Well's Familiar Aliens = Aliens: The Anthropology of Science Fiction*, ed. By George E. SLUSSER and Eric S. RABKIN, Carbondale and Edwardsville: Southern Illinois University Press, 1987, 145. (A tanulmány hivatkozik a fentebb idézett Stevenson-részletre is, mely szerint az emberi természetet ellentétes elemek sokszoros struktúrái alkotják, de az elemzés aztán – a címének megfelelően – mással foglalkozik.)

Damon Knight *Négyes fogat* című novellája, amely négy tudat (agyrész, csonka neuronhálózat) egyetlen testbe (kocsonyába, egy idegen létformába) való bezártságáról szól. (A cyberpunk előtti megoldások közül a testrabló-történetekre lehetne még utalni – pl. Robert A. Heinlein: *Élősdiek* –, vagy azokra a sztorikra, melyek az én megkettőződésére, a duplikátum alakzatára épülnek, és a tudat cserélhetőségéből, módosíthatóságából, átprogramozhatóságából, az agy újrarahuzalozhatóságából indulnak ki.) Az idézett biológiai látásmód és fizikai forradalom azonban számos remekművet ihletett, ezek közül emelünk ki néhányat.

Greg Bear *A vér zenéje* című regénye arra épül, hogy olyan, genetikailag módosított limfociták támadják meg az emberiséget, melyek értelmes vírusokként szaporodnak és terjednek. A molekulák komplex mikroorganizmussá állnak össze, melynek saját viselkedése, szociális rendszere és napirendje van. A fertőzés során ezek a lények átépítik a gazdatestet és kommunikálnak vele. A járvány eltörli az individualitást, majd kaput nyit egyfajta poszthumán rendnek. Emellett az egyik tudós az átalakítás közben azzal szembesül, hogy a noociták feltérképezik énjének minden szegmensét, és felfedezik, hogy az ember maga is sok-sok komponensből tevődik össze („addig nem kezdeményezünk semmit, amíg engedélyt nem kapunk rá összes szellemi részeidről [all your mental fragments]”¹⁰). A vér tehát önálló életre kel, s a folyamat következtében a szereplők milliárdnyi apró lény galaxisaivá változnak át. A noociták által nyitott „kapu” ugyanakkor evolúciós lépésként is felfogható, mely átvezeti az emberiséget egy újabb távlatokat nyitó szimbiózisba. Az individualitás eltörlődése, az „egyén” millió másolatban való továbbbegyűjtése ebben az esetben nem feltétlenül veszélyként funkcionál, hanem pozitívumként, mely előfeltétele egy mindenfajta utópikusságtól mentes kollektivitásnak. Az egybeolvadás következtében a csoporttudat képes lesz arra, hogy – mint az a regény végső jelentéből kiderül – memóriájából lejátssza a személyiség meg nem valósult, alternatív életét.

144

Millió irányban indulhatok el, millió életet élhetek (és nem pusztán a vér zenéjében – a Gondolat, a Képzlet, a Fantázia Univerzumában!), aztán összegyűjthetem énjeimet, konferenciát rendezhetünk, és kezdünk mindent előlről. Büszkeségen túli, pozitív narcizmus ez, mert egyszerűbb, mint egyszerűen örökké élni. [...] Elég hosszú idő alatt a millió én legtöbbje már nem is fog emlékezni a jelenlegi énemre, mert végtelenül változókonnyak vagyunk. Szellemeink az élet alapjainak végtelen változatosságán dolgoznak – vallja utolsó naplójegyzetében Bernard.¹¹

A vér zenéje innen nézve arról is szól, hogy az emberiség olyan evolúciós partnert is kifejleszthet, amely az egyedi organizmus szempontjából megszűnneti ugyan, de egy másik, molekuláris – és információalapú – dimenzióban újraalkotja azt, amit életnek nevezünk.¹² Dr. Jekyllnek tetszene ez a megoldás...

10 Greg BEAR, *A vér zenéje*, ford. Szilágyi Tibor, Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó, 1991, 191.

11 *Uo.*, 244–245.

12 Emellett „példaértékű elbeszélése a vírusfertőzés, a mutáció, az organikus/technológiai interfész belső robbanásának; a test eltűnésének és a szubjektum halálának.” Scott BUKATMAN, *Terminal Identity: The Virtual Subject in Postmodern Science Fiction*, Durham and London: Duke University Press, 1993, 268.

Joan Slonczewski *Génszimfónia* és *Agypestis* című regényeiben a Prokariion baktériumhoz hasonló intelligens szervezetei (a mikrozooidok) képesek szimbiózisba lépni az emberekkel, kolonizálják az emberi agyukat. (Rokonságot mutat ezekkel a művekkel a *Star Wars* is, hiszen a *Baljós árnyak*-ban kiderül, hogy a Jedik véreben az ún. midi-chlorianok koncentrációja igen magas. Ezek a minden élőlény sejtjeiben megtalálható mikroszkopikus szimbióták közvetítik az Erő akaratát, e „távoli galaxisban” nélkülük nem létezhetne élet, s ők nemzették Anakin Skywalkerert, a majdani Dart Vadert.) Neal Stephenson *Gyémántkor* című regényének már a címe a nanotechnológia korát jelöli.¹³ Illetve az emberi lények által befogadott nanók témája olyan művekben is megjelenik, mint Greg Egan *Diaszpóra* vagy Lauren Beukes *Moxylant* című regénye, és a sor hosszan folytatható.¹⁴ Pár mondat erejéig vegyük sorra a *Diaszpóra* ide vonatkozó részleteit.

Greg Egan nagy ívű regénye döbbenetes erejű extrapoláció az emberiség és a technológia jövőjéről, a „test korszakának végéről”. A mű a következő tételt járja körül különböző modális szinteken (azaz a szereplők eltérő módokon viszonyulnak hozzá): „Nincs sok értelme a *hosszú élettartamnak*, ha arra használod, hogy átalakulj valaki teljesen mássá. Vagy elenyéssz.”¹⁵ Ebben a világban az emberiség ugyanis többféle létformára szakadt szét. Az ún. hídverők a régi értelemben véve emberek maradtak; a húsvérek szintén a biológiai létet választották, de génszabású eljárásokkal manipulálják magukat; az álommajmok olyan emberutódok, akik lemondtak a nyelvről; az ún. gleiznerek emberi elmével rendelkező acél és szilikon gépek; a poliszpolgárok pedig tudattal rendelkező szoftverek, illetve pszichogenezissel generált klónok, és így tovább. Az emberi elme sok-sok változata bontakozik ki a regényben, melyet jól érzékeltet az alábbi – találmásra kiemelt – részlet:

Mindazonáltal hozzátenném, hogy az álommajmok kivételt képeznek a lehetőségek szándékos megvonásával. A buják többsége ennél konstruktívabb változtatásokkal kísérletezett: újfajta módszereket fejlesztettek ki a való világ mentális feltérképezésére, és speciális területekkel egészítették ki az agy felépítését az új kategóriák befogadására. Vannak köztük, akik ösztönösen képesek megragadni a legbonyolultabb, legabsztraktabb genetikai, meteorológiai, bioké-

13 „A gyémánt-nanorészecskéket gyakran alkalmazzák a biológiában vagy az orvostudományban, mert vegyileg és biológiailag nagyon stabilak, és feltételezik, hogy antibakteriális tulajdonsággal is bírnak.” 3. évezred, 2013/9, 28.

14 Ez említettek mellett pedig még hosszabban lehetne sorolni azokat a műveket, melyek hasonló horizontban gondolkodnak az emberről, de nem tudományos kiindulópontból. Gaimannél egy helyen például ezt olvashatjuk: „Itt nem halnál meg, itt soha semmi nem hal meg, de ha túl sokáig maradsz, csak kevés marad belőled, ami szanaszét terül. És az nem jó. Sosem lenne belőled elég egy helyen, nem maradna, ami úgy gondolna magára, hogy »én«. Nem maradna nézőpont, mert vélemények és pontok végtelen sorozata lennél...” Neil GAIMAN, *Óceán az út végén*, ford. Pék Zoltán, Budapest: Agave Könyvek, 2013, 143–144. Beilleszthető továbbá ebbe a horizontba a szerző *Idegen részek* című novellája is. Lásd ehhez: HEGEDŰS Norbert, *A saját mint idegen. Testreprezentációk Neil Gaiman Idegen részek c. novellájában*, Opus 25, 2013/4, 65–69.

15 Greg EGAN, *Diaszpóra*, ford. Huszár András, Budapest: Ad Astra Kiadó, 2013, 80. (Kiemelés az eredetiben.)

miai vagy ökológiai fogalmakat is, olyasféleképp, mint ahogy a statikusok gondolnak a sziklákra, növényekre vagy állatokra a „józan paraszti észnek” az evolúció évmilliói során áthagyományozott kategóriái mentén. [...] A különböző csoportok eltérő irányba fejlődtek tovább, másfajta elmekonfigurációkat próbáltak ki, és mostanra szoftverek közvetítésével is alig értik meg egymást.¹⁶

Mindez úgy is felfogható, hogy a *Diaszpóra* többek között azzal játszik el, hogy az emberi agyban rejlő lehetőségek – Kurzweil fentebbi állításával egybehangzóan – olyan énpexre vezethetők vissza, melynek komponensei biológiai vagy technológiai úton előhívhatók, módosíthatók, feltuningolhatók, vagy fordítva, leépíthetők. Ez a multiplikáció szintén alátámasztja, hogy Dr. Jekyll jóslata helytálló.

Ha tehát – jelen pillanatban – engem kérdeznének, hogy a popkultúra szempontjából melyik a 19. század legfontosabb szövege, akkor a fentiek alapján, de nem a detektívtörténethez való viszonya miatt, a *Dr. Jekyll és Mr. Hyde különös esetére* szavaznék. Azt eddig is tudatosítottuk, hogy az önmagán kísérletező doktor példázata sok-sok krimi és átváltozásra épülő történetet ihletett (a *Hulkot* ki ne felejsük a felsorolásból), de hogy megelőlegezte a 20. század végi hard science fiction és nanofikció emberképét, azt nagyon kevesen sejtették. Márpedig Robert Louis Stevenson 1886-ban írt mesterműve éppen ezt teszi.

Irodalom

146

- ARANY Zsuzsanna, *Gonosz alakok megjelenése az irodalomban: a vámpír = Az éjszaka gyermekei. Tanulmányok a vámpírizmusról*, szerk. H. NAGY Péter, Dunaszerdahely: Liliium Aurum, 2012, 43–70.
- BEAR, Greg, *A vér zenéje*, ford. Szilágyi Tibor, Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó, 1991.
- BÉNYEI Tamás, *Rejtélyes rend: A krimi, a metafizika és a posztmodern*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 2000.
- BEUKES, Lauren, *Moxyland*, ford. Körmendi Ágnes, Budapest: Ad Astra Kiadó, 2013.
- BROOKS, Terry, *Star Wars I. rész: Baljós árnyak*, ford. Nemes István, Budapest: Aquila Könyvkiadó, 1999.
- BUKATMAN, Scott, *Terminal Identity: The Virtual Subject in Postmodern Science Fiction*, Durham and London: Duke University Press, 1993.
- EGAN, Greg, *Diaszpóra*, ford. Huszár András, Budapest: Ad Astra Kiadó, 2013.
- GAIMAN, Neil, *Óceán az út végén*, ford. Pék Zoltán, Budapest: Agave Könyvek, 2013.
- HEGEDŰS Norbert, *A saját mint idegen: Testreprezentációk Neil Gaiman Idegen részek c. novellájában*, Opus 25, 2013/4, 65–69.
- HEINLEIN, Robert A., *Élősdiek*, ford. Füssi-Nagy Géza, Budapest: Móra Könyvkiadó, 1995.
- KING, Stephen, *Danse Macabre*, London: Warner Books, 1993.
- KNIGHT, Damon, *Négyes fogat*, ford. Békés András = <http://grin.hu/funtxt/scifi/4esfogat.htm>
- KURZWEIL, Ray, *A szingularitás küszöbén*, ford. Ad Astra Kiadó, Budapest: Ad Astra Kiadó, 2013.
- LILIENFELD, Scott O. és mts., *50 pszichológiai tévhit*, ford. Cziczelszky Judit, Budapest: Partvonal Könyvkiadó, 2010.

- MARGULIS, Lynn, *Az együttélés bolygója: Az evolúció új megközelítése*, ford. Schoket Zsófia, Budapest: Vince Kiadó, 2000.
- REED, John R., *H. G. Well's Familiar Aliens = Aliens: The Anthropology of Science Fiction*, ed. By George E. SLUSSER and Eric S. RABKIN, Carbondale and Edwardsville: Southern Illinois University Press, 1987, 145–157.
- SÁNTA Szilárd, *Mesterséges horizontok: Bevezetés a kortárs sci-fi olvasásába*, Dunaszerdahely: Liliium Aurum, 2012.
- SLONCZEWSKI, Joan, *Agypestis*, ford. Galambos Dalma, Budapest: Metropolis Media, 2012.
- SLONCZEWSKI, Joan, *Génszimfónia*, ford. Kollárik Péter, Budapest: Metropolis Media, 2006.
- STEPHENSON, Neal, *Gyémántkor I-II.*, ford. Juhász Viktor és Maleczki B. Miklós, Budapest: Metropolis Media, 2011.
- STEVENSON, R. L., *Dr. Jekyll és Mr. Hyde különös esete*, ford. Benedek Marcell, Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1978.

Dr. Jekyll's Prophecy: Following the old-new imagery of man

The study starting from an excerpt of the novel *Strange Case of Dr Jekyll and Mr Hyde* by Robert Louis Stevenson strives to answer where the imagery of man foretold by Dr Jekyll will find its continuation in the 20th century. Touching upon the achievements of biology (endosymbiosis) and physics (nanotechnology), it proves through examples taken from the novels by Greg Bear and Greg Egan that the part from the Stevenson opus – which leads to postmodern recognition of dispersion and manifoldness of human subjectivity – advances the imagery of man in hard science fiction and nanofiction.

Keywords: metamorphosis, subjectivity, symbiosis, hard sf, nanofiction

H. Nagy Péter

Selye János Egyetem, Tanárképző Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
h.nagyp@gmail.com

Kalandozások a senki földjén

Varga Emőke *Az illusztráció a teóriában, a kritikában, az oktatásban* című könyvéről¹

Számtalanszor elhangzó közhely, hogy a felfokozott képiség korában élünk. Nagyon sok vizuális inger ér minket nap mint nap, s ezeknek a feldolgozása kihatással van olvasási szokásainak, recepciós beidegződéseink és értelmezői stratégiáink alakulására is. A nyomtatott és a virtuális-digitális szövegek egyre inkább megtelnek vizuális elemekkel, az egyszerű ikonoktól kezdve a számítógépes grafikán át a fotókig és az igényes illusztrációkig. Ezek a változások egyaránt érintik a mai és a régebbi korok szépirodalmi alkotásainak megjelenési formáit, a hagyományos képes kiadványokat és a tankönyveket is. Az irodalomtudomány interdiszciplináris tájékozódása, a művészetközi viszonyok, s azon belül is a szöveg-és-kép viszonyok sokirányú, módszertanilag szertágazó kutatása is jelzi e jelenség fontosságát.

Az intermedialitás jelenségeinek vizsgálatát egyre többen tartják fontosnak. Szegedy- Maszák Mihály szerint „a kísértésre az adhat okot, hogy kétséggé vált a szakterületek különválaszthatósága. [...] minden közeg (médium) kevert; minden művészet a közegek átjárhatóságáról tanúskodik (intermediális)”.² Az egyik ilyen figyelmet érdemlő területe az intermedialitásnak a szöveg és illusztráció kapcsolata, mely Varga Emőke monográfiájának központi témáját adja. *Az illusztráció a teóriában, a kritikában, az oktatásban* című, 2012-ben megjelent kötet hiánypótló munka, ugyanis ez a műfaj impozáns története és a benne rejlő értelmezési lehetőségek gazdagsága ellenére kimaradni látszik a (magyar) művészetközi vizsgálódások köréből.

Mellőzöttségének okaként a szerző egyrészt az illusztráció műfajának a művészet rendszerében elfoglalt helyét emeli ki. A szövegekhez készült metszetek, képek mérete kisebb, mint egy táblaképé, ráadásul természetüknél fogva más módon viszonyulnak az eredetiség fogalmához, mint a szöveges előzményt nélkülöző alkotások. Az illusztrátori tevékenység is inkább mesterséggént, mint művészi alkotó tevékenységként jelenik meg. Másrészt a könyvkiadás jelen állapota a „másodvonalbeliség” okozója. Napjainkban illusztrációval leginkább gyermekirodalmi alkotásokban találkozhatunk, a nem gyerekek számára íródott könyvek ritkán illusztráltak. Kivételt képeznek a tudományos művek, ezekben viszont a kutatás és a kommunikáció egyértelműsítése és pontosítása végett kerülnek az értelmezési lehetőségeket megsokszorozó

1 Budapest: L'Harmattan, 2012.

2 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A művészetközi vizsgálódás kísértése és akadályai = Érték és értelmezés*, szerk. BOKA László – SIRATÓ Ildikó, Budapest: Gondolat, 2010.

művészi ábrázolást. A műfaj perifériára való szorulását indokolhatja továbbá az is, hogy a kritika gyakran csak az illusztráció történetére, leírására vagy csupán a képiségének vizsgálatára fókuszál. Izgalmasabb, aktuálisabb, könnyebben körüljárható témának bizonyul az animációs film, a képregény, a képpers vagy az ekphraszisz. A szerző véleménye szerint a jövőben az illusztrációkutatás változatlanul kisebb érdeklődésre számíthat a kutatók részéről, mivel „az intermediális kutatás paradigmáit természetszerűleg az aktuális változások foglalkoztatják”.³

A kedvezőtlen helyzet ellenére, vagy épp amiatt született meg – számos elméleti és elemző rész tanulmányt követően – Varga Emőke monográfiája, mely a magyar illusztrációelmélet és -értelmezés megkerülhetetlen írása lett. Ez főként annak köszönhető, hogy szembemegy azokkal a tendenciákkal, amelyek – közvetlenül vagy közvetetten – az illusztrációkutatás kedvezőtlen helyzetéért felelősek. Először is felértékeli az illusztráció szerepét, ugyan szövegtől függő, szöveg hatására létrejövő, attól el nem szakítható, de mindezek mellett mégis autonóm, értelmezésre méltó művészi alkotásként tekint rá, másodsor pedig igyekszik azt a lehető legtöbb elméleti és gyakorlati nézőpontból megvilágítani. A címnek megfelelően a teoretikus alapoktól kezdve a kritikán át jut el az oktatás területére. És épp az irodalomtanítás közegében nyílik mód az illusztráció szövegértést és kreativitás elmélyítő alkalmazási lehetőségeinek kiaknázására, ami a létjogosultsága melletti legnyomósabb érvként említhető.

A kötet nem szintetizáló igényű szakmonográfiának íródott, nagyrészt olyan önálló írásokat fűz egybe, melyeket a szerző korábban már publikált (ezeknek a jegyzéke a kötet végén található). Ezeket három fő fejezetbe rendezi el: *I. Az illusztrációkutatás és a képeskönyvek oktatása, II. Leporellóktól a kortárs versekig: Illusztrált könyvek az oktatás és értelmezés folyamatában, III. Az ember tragédiája illusztrációsorozatai.*

A bevezető után az első fejezetben az illusztrációkutatás elméleti hátterét három paradigma perspektívájából vizsgálja a szerző: a szemiotika, a strukturalizmusok, a hermeneutika. E három, első ránézésre nehezen összeegyeztethető fogalom közös nevezőre hozását így indokolja: „A napjainkat jellemző szöveg-kép kutatások vonatkozó kérdéseit a szemiotika és a szemiotikai alapú strukturalizmusok, illetve ezekkel komplementer és egyszersmind konfrontatív viszonyban lévő művészettörténeti hermeneutika alapozta meg.”⁴

A szerző az adott paradigma előzményeit áttekintve rendszerezi annak az illusztrációkutatást gazdagító hozadékait. A szemiotika azzal tette összehasonlíthatóvá szöveget és illusztrációját, hogy mindkettőt jelrendszerként fogta fel, és olyan fontos kérdésekre kereste a választ, mint a szövegek és képek strukturálódási módjának hasonlósága; a szöveg elsőbbségének kérdése, s hogy ez mennyiben határozza meg a képet; vizsgálható-e a szöveg és illusztrációjának viszonya nyelvészeti fogalmak segítségével; átírható-e a nyelvi kód képibe, vagyis lefordítható-e a szöveg az illusztráció nyelvére?

3 VARGA Emőke, *Az illusztráció a teóriában, a kritikában, az oktatásban*, Budapest: L'Harmattan, 2012, 16.

4 Uo., 17.

A szemiotikai alapú strukturalizmus az Erwin Panofsky által megállapított ikonográfiai modellt veszi alapul a képek vizsgálatához. Ez a koncepció azt eredményezte, hogy az illusztrációkutatás tárgyává vált minden olyan kép, mely valamilyen szintű szövegreferenciával rendelkezik. Ez a kiszélesedő horizont további pontosításokra kényszerítette a kutatást. Szöveg-kép viszonylatában felmerült az az elgondolás is, mely szerint az illusztráció a szöveg olvasata.

Változást a képhermeneutika kutatói hoztak, mégpedig azzal, hogy felhagytak a nyelvnek alárendelt képfelfogással, és nem oppozícióként értelmezték szöveg és kép viszonyát. Az új közös nevező a két médium között nem a kép szövegszerűsége, hanem épp ellenkezőleg, a képiség mint közös alap lett. Annak ellenére, hogy a képhermeneutika is többnyire megmarad annál az álláspontnál, hogy az értelem elsősorban a szövegtől a kép felé haladva épül ki, a másik két paradigmával együtt megalapozták az illusztráció tudományos kutatását, és ma is hatással vannak az intermedialitás különböző jellemzőinek feltárását célzó elemzésekre.

A következő alfejezetben a szerző a vizuáliskultúra-kutatás hozadékait sorolja fel, melyek termékenyen hatottak (s hatnak ma is) az illusztrációkutatásban. Az intermedialis diskurzusok fókuszpontjába az illusztráció más, hasonlóképpen ikonotextuális fenoménnel együtt került. Az elméleti előzményeket mélyrehatóan feltáró bevezető hasznos az olvasó számára, hiszen a különböző diskurzusokról nem ítéletet olvas, hanem a szerző mindegyikből kiemeli azt, ami segítségével eljut a később olvasható álláspontjához, mely az illusztrációt a vizuáliskultúra-kutatás által megfogalmazott *közöttiség* jellemzője felől értelmezi: „az illusztráció nem pusztán egy képi reprezentáció, de nem is csak egy szöveges előzménnyel így vagy úgy rendelkező kép, hanem olyan, a mediális közöttiséget valóban játékba hozó műalkotás, amely a befogadás folyamatában megnyitja a folyamatos be- és visszaíródás lehetőségét: szövegtől a kép, de a képtől a szöveg felé is – folytonos oszcillációban.”⁵ Az elméleti bevezető konklúziójaként a szerző kifejti abbéli véleményét, hogy az illusztrációkritikának a műfajt a percepció felől kellene megközelítenie, nem hagyva figyelmen kívül a szöveg és kép között létrejövő dinamikus viszonyt.

Varga Emőke kijelenti, hogy értelmezései során a modern illusztrációelméleti kánonnal összhangban elsősorban a befogadás során működő médiumok közti kapcsolatok érdekelték, az illusztrációt mint műfajt és mint médiumot csakis a szöveg és kép *interreferenciális kölcsönhatásában* véli értelmezhetőnek.⁶ Barthes-tal egyetértve az illusztrációt nemcsak mint újírást, hanem mint továbbírást fogja fel; annak szöveggel való kapcsolata több, mint egyirányú függőség. A befogadás során eltekint a szöveg kronologikus elsőbbségétől is, hiszen a kép nézése és a szöveg olvasása olyan paralel folyamatok, melyek időben nem választhatók el élesen egymástól; inkább az egymásba csúszás, az egymásra rétegződés jellemzi őket.

Az illusztrációkutatás legproblematisabb és számomra legizgalmasabb területe pont a feljebb említett egymásra ható, egyidejű, dinamikus viszony – az illusztráció és a szöveg együttműködése a jelentésképző folyamatok során.

5 Uo., 26–27.

6 Uo., 37.

Annak a helyzetnek a leírása, melyben az olvasás a szövegtől a képig és fordítva egyaránt halad, folyamatosan felülírva a korábbi jelentéseket. A kötet legérdekesebb és legtöbb újdonsággal előálló részei pont azok, melyekben a szerző saját értelmezéseinek keresztül hozza közelebb számunkra ezt az izgalmas jelenséget. A mediális átfedések által megképződő jelentések alakulási folyamatának megértése céljából Varga Emőke kialakít egy saját modellt, melyben fázisokra bontja a befogadás folyamatát, hangsúlyozva azok egyidejűségét, szemben az olvasás linearitásával. A szerző a könnyebb megértés végett egy Radnóti-vers és a hozzá készült Kass-illusztráció példáján szemlélteti az elgondolását.

Véleménye szerint három egymásra épülő és egymást kiegészítő szintet kell elképzelnünk. „Az első a *megfelelések szintje*, az intermediális konfigurációknak, a szöveg és kép kvázi azonosságainak az észlelése során képződik meg.”⁷ A kép figuráiban a szövegbeli elemeknek megfelelőkre bukkanunk (pl. a leírt szintt azonosítjuk az ábrázolttal, a szereplőt az emberi figurára utaló kontúrokkal stb.). Ezen a szinten értelmezhetők azok az illusztrációk, melyek maximális szöveghűsége törekszenek, s a szövegben leírtakon kívül mást nem ábrázolnak.

Kicsivel ezután, vagy akár ezzel egy időben megmutatkoznak azok a szövegrészek, melyeket nem mutat a kép, és azok a képi elemek, melyekről nem beszél a szöveg. A második, vagyis a *spáciumok* szintjén az értelemképzés folyamata dinamizálódik, mert működésbe lépnek az ürességek és a maradványok, vagyis azok a képi- és szövegszegmensek, melyek nem illenek a médiumok közti átfedési mezőbe. A gyakorlat itt kapcsolódik a szöveg-kép kutatások alapproblémájához, ahhoz tudniillik, hogy a különböző médiumok vagy jelrendszerek sosem lehetnek egymás tökéletes fordításai, minden esetben megfigyelhető az a jelenség, amit zörejeknek, maradványnak, divergenciának nevezhetünk.

Az értelmezés harmadik szintje az *entrópiák szintje*, mely során arra törekszik az értelmező, „hogy a szöveg és illusztrációja közti nem evidens, inkább megsejthető, avagy egy rigorózus értelmezési stratégiában lelepleződő interreferenciális viszonyokra nyisson perspektívákat”.⁸ A befogadás során felmerülő bizonytalanságokat az adott médium lehetőségeivel élve, de a másik médiumra kivetítve világítja meg. A „jó” illusztráció, melynek olvasása legalább annyi figyelmet igényel, mint a szövegé, gazdagítani képes a befogadást az egyszerű hasonlóságok keresésétől a különbségek felfedezésén át a bonyolult mediális relációk megértése felé haladva.

A szerző külön kitér az illusztrációontológia kérdéseire. Az *illusztráció* etimológiájának bemutatása után a szerző – mű – befogadó séma körül kialakuló problémákról – *elcsúszásokról, megkettőződésekről* ejt szót. Felmerül ezzel kapcsolatban az úgynevezett flaubert-i probléma is, azaz az illusztrációnak mint a szöveg értelmét korlátozó, leegyszerűsítő képi elemnek a felfogása is. Ez a dilemma vezet el bennünket a szöveg és kép befogadása és eredete sorrendjének összefüggéseire.

Az illusztrációk számos különböző szempont alapján osztályozhatók. A tipológiák az alapján alakulnak ki, hogy milyen gondolati vezérfonal, milyen

7 Uo., 38.

8 Uo., 40.

irányadó kritériumok mentén halad szöveg és kép elemzése. A legősibb ilyen jellegű felosztás az illusztráció létének fontosságára kérdez rá, s a válasz alapján tesz különbséget szükséges és fölösleges illusztrációk között. A szerző ebből a kezdetektől meghatározó ellentmondásos viszonyból kiindulva veszi sorra a különböző, egymást kizáró kategóriákat használó és többosztátú tipológiai rendszereket. Többek között megemlíti Nikolajeva és Scott felosztását, mint értékes taxonómiát, mely szerint az illusztráció szó és kép interakcióját alapul véve lehet szimmetrikus, felnagyító, komplementer és ellent pontos. Amit ebből a rendszerből, és úgy általában az illusztrációtípológiákból hiányol, „az az illusztrált mű és a befogadó dialogikus játékának kibontása, illetve a kibomlás stádiumainak jelzése”.⁹

Saját tipológiájának kialakításakor a médiumok köztes mezejében zajló folyamatoknak szentelt figyelmet. Kenneth Burke, Michel Foucault és Harold Bloom koncepcióira támaszkodva négy, egymás felé nyitott kategóriába sorolja be az illusztrációkat. A kategóriák megnevezései a retorikából kölcsönzött fogalmak: metafora, metonímia, szinekdoché, ironia. Ezen felosztás alap gondolata a szöveg és illusztrációja hasonlóságának és különbözőségének aránya. Jogosan tehetjük fel a kérdést, hogy mi haszna egy újabb tipológiának, melyekből csupán ez a kötet is legalább egy tucatot felsorol. Varga Emőke szerint a folyamatosan és különféle elméleti alapokon újrafogalmazott tipológiákat az illusztrációkutatás a kutatás *viszonyítási pontjainak* kijelölésére tudja leginkább felhasználni, de a *megoldatlan feladatok* és a *tovább lépés lehetőségei* is kiolvashatók belőlük. „A teóriákra épülő tipológia legfőbb haszna tehát a hatására a kritikai gyakorlatban folyamatosan formálódó módszer, az illusztrált könyvre, mint a kritika tárgyára kidolgozott és »közkeletűvé« tett praxis lehetne.”¹⁰

Tovább haladva a kötetben a szerző az irodalomtudomány illusztrációval kapcsolatos kompetenciájára kérdez rá. Az irodalomtudomány tárgyául a befogadás folyamatát jelöli meg, mert így az illusztráció bevonható az irodalmi mű értelmezési folyamatába. Az elméletnek az illusztráció jelensége felé való nyitását bizakodóan látja, véleménye szerint kialakulófélben van egy olyan szemléletmód, mely a kritikai gyakorlatban felhasználható fogalomrendszert eredményez majd. A kritikában viszont az illusztrációt a *senki földjének* nevezi, mivel Magyarországon az elmúlt csaknem fél évszázadban nem történt jelentős szemléletváltás ezen a területen, „nincs rendszeres hazai fóruma az illusztrációelméletnek és kritikának”, írja, s ezt az állapotot pedig részben az oktatásban fellelhető hiányosságok okozzák.¹¹

Varga Emőke a továbbiakban valódi és pontos képet fest az illusztráció és az oktatás kapcsolatáról. Bemutatja, hogy hogyan viszonyul a felsőfokú oktatás, elsősorban a pedagógusképzés az illusztrációhoz, hogy általában mennyire (nem) ismerik fel és (nem) használják ki a műfaj lehetőségeit, s hogy ennek ellenére mekkora a felelőssége a pedagógusnak a gyermek kalauzolásában az átrendeződött szó-kép viszonyok között. Külön hangsúlyozza az illusztrációnak a kisgyermekek fejlődésére gyakorolt hatását: *a kommersz*

9 Uo., 51.

10 Uo., 63.

11 Uo., 68.

képanyagú, zanzásított kiadványok, a célelvőségnek, piaci érdekeknek alávetett esztétikum beláthatatlan negatív következményekkel járhat ezen a téren.

A kötet számtalan illusztrált kiadvány, elsősorban gyermekirodalmi példák elemzését tartalmazza. Ezek nem öncélú vizsgálatok, hanem egyrészt az illusztráció szerepe, a köréje szövődő társadalmi viszonyrendszer, a szöveggel együttműködni képes illusztráció jellemzői fogalmazódnak meg bennük és általuk. Másrészt a műfajról való beszéd és az értelmezési módszer kialakításának elengedhetetlen feltételei az ilyen elemzések. A második fejezetben ezeké a szövegeké a főszerep.

Az illusztrációval leggyakrabban a gyermekirodalomban találkozhatunk – ez általánosan jellemző napjaink könyvkiadására – a felnőtt irodalom töredéke illusztrált csupán. A kötetben olvasható elemzések aránya is tükrözi ezt az állapotot. Bár a harmadik fejezet kizárólag *Az ember tragédiájának* illusztrációsorozataival foglalkozik, azt megelőzően egyetlen nem gyermekek számára készült kötetet vizsgál csak a szerző. Feltételezhetjük, hogy a valós helyzet visszatükröződésén kívül a pedagógiai szemléletmód indokolja ezt a döntést. Míg a felnőtt olvasóra alig, addig a gyermekekre nagy hatással lehetnek a gyermekirodalom illusztrációi vizuális fejlődésüket és ezen keresztül világértelmezési képességeik alakulását illetően. Éppen ezért az illusztrációval kapcsolatos érdektelenség és tudatlanság miatt itt fizethetjük a legnagyobb árat. Az illusztrált gyermekirodalmi alkotások fajtái közül a leporelló kerül központi szerepbe a kötetben. A társadalom és a kultúra jelenkori történéseit a szerző szerint sokrétűen jelzi ezen könyvtípus kiadásának hazai állapota. „A kommersz könyveknek az ebben a műfajban is jellemző magas aránya a könyvkiadás piacorientáltságával, az intézményi háló szakadozottságával [...], a kritika hiányosságával [...], az oktatás probléma iránti érzéketlenségével van közvetett/közvetlen összefüggésben.”¹²

Az, hogy Varga Emőke monográfiája főleg az illusztrált gyermekirodalommal foglalkozik, nem hiányosság, hanem tudatos koncepció eredménye. A további kutatások, melyek már felhasználhatják a kötet ismeretanyagát, hivatottak betölteni a magyar illusztrációkutatásban tapasztalható hiányosságokat: az illusztráció szerepe a felnőtt irodalomban, az epikus és a lírai művek illusztrációinak specifikumai, a műfaj helye és lehetőségei az (irodalom)oktatás magasabb szintjein – mind olyan témakörök, melyek tárgyalásával közelebb kerülhetünk az ideális állapothoz. Ahol majd az illusztrációkutatás nem a *senki földje* lesz, hanem egy feltérképezett, részben már megművelt földterület, amelyről a kritikus magabiztosan, egy kialakult fogalomtárat használva tud referálni, és aminek további tudatos művelésével a gyermekek fejlődését elősegítő és az irodalmat is gazdagító művek születnek majd.

Varga Emőke egzaktságra és lényegre törő fogalmazással megírt monográfiája részletes elméleti összefoglalójával, saját tipológiával, alapos és többféle szövegfajta kiterjedő elemzésekkel jó alapot szolgáltat azoknak, akik behatóban szeretnének foglalkozni az illusztráció elméleti és gyakorlati kérdéseivel. A szerző egy alkalommal így nyilatkozott a kötetéről: „Céljaim közül hármat emelnék ki: elsősorban is azt, hogy törekedtem hangsúlyozni, az értelmezés folyamatának mindenkor az irodalmi műtől a kép felé, és a képtől a szöveg felé

is ki kell építenie az irányt; céloom volt az interreferenciális viszonyokról való gondolkodás eddigi eredményeihez egy keveset hozzátenni, metodológiai, ontológiai és klasszifikációs szempontból. Harmadszor pedig megpróbáltam végiggondolni, hogy a felsőoktatásban hogyan lehetne – a jobb szövegértés érdekében is – hatékonyabban felhasználni a műfaj specifikumait.”¹³ Azonkívül, hogy a kötet teljesíti a kiemelt célokat, véleményem szerint elindítója lehet egy olyan folyamatnak is, mely nagyban hozzájárul majd az illusztrációról és az illusztrált művekről való vélekedések és beszédmodok kedvező irányú megváltoztatásához.

Irodalom

PUSZTAI Virág, „...az illusztratív funkcióban álló kép értelmezésénél csakis a szövegfüggőség lehet a kiindulópont...” 7 kérdés Varga Emőkéhez, SzegediLap kulturális és művészeti portál, 2012. (<http://www.szegedilap.hu/cikkek/tudomany-tortenes/7-kerdes-varga-emokehez.html>)

SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A művészetközi vizsgálódás kísértése és akadályai = Érték és értelmezés*, szerk. BOKA László – SIRATÓ Ildikó, Budapest: Gondolat, 2010.

VARGA Emőke, *Az illusztráció a teóriában, a kritikában, az oktatásban*, Budapest: L'Harmattan, 2012.

Kantár Balázs

a Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének doktorandusza

¹³ PUSZTAI Virág, „...az illusztratív funkcióban álló kép értelmezésénél csakis a szövegfüggőség lehet a kiindulópont...” 7 kérdés Varga Emőkéhez, SzegediLap kulturális és művészeti portál, 2012. (<http://www.szegedilap.hu/cikkek/tudomany-tortenes/7-kerdes-varga-emokehez.html>)

Számunk szerzői

Baka L. Patrik

a Selye János Egyetem hallgatója

H. Nagy Péter

irodalomtörténész, a Selye János Egyetem oktatója

Eva Horn

az Universitat Wien professzora

Kantar Balázs

a Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének doktorandusza

Kelemen Pál

az ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének tanársegédje

Lorincz Csongor

a berlini Humboldt-Universitat oktatója

L. Varga Péter

az ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének tudományos munkatársa

Mezei Gábor

az ELTE BTK Modern Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa

Molnár Csilla

irodalomtörténész, a Nyugat-magyarországi Egyetem oktatója

Arndt Niebisch

az Universitat Wien, Institut für Germanistik tanársegédje

Smid Róbert

az ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskolájának doktorandusz hallgatója

Martina Suess

az Universitat Wien, Institut für Germanistik tanársegédje

Sz. Molnár Szilvia

az ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének tudományos munkatársa

Tóth-Czifra Júlia

az ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskolájának doktorandusz hallgatója

Vásári Melinda

az ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskolájának doktorandusz hallgatója

Sebastian Vehlken

a „Számitógépes szimulacio média-kulturái” c. DFG-kutatócsoport junior igazgatója (Leuphana Universitat Lüneburg)